

A MAGYAR »LY« HANG KÉRDÉSÉHEZ

BENKŐ LORÁND

„A MAGYAR »LY« HANG TÖRTÉNETE” CÍMŰ MUNKÁJÁNAK MEGVITATÁSA
A NYELVTUDOMÁNYI FŐBIZOTTSÁG 1954. NOVEMBER 30-I ÜLÉSÉN

PAIS DEZSÓ MEGJEGYZÉSEI :

A nagyvonalúság nem tartozik a nyelvészek „erényei” közé. Mi tudjuk, hogy a magasságok nemcsak fényesek, hanem gyakran, ha nem többször, ködbe burkoltak, s így ha az ember nagyvonalúan közeledik feléjük vagy közlekedik rajtuk, széles ívben, mondhatjuk: nagyvonalúan a mélységbe, a semmibe zuhanhat.

A széles ecsetkezelés technikája sem alkalmazható a nyelvészeti műveletekben. Képeket kaphatunk ugyan a széles ecsetkezeléssel is, de ezek a képek gyakran nem vágnak össze a valósággal, sőt — azt mondhatnám — képtelenek lesznek. Az aprólékosság, a kicsinyesség, amit szemükre szokás hányni a nyelvészeknek; ez az, ami nem tesz bennünket népszerűvé, kellemessé különféle vonalakon, pl. az egyetemi nevelés vonalán (szándékosan mondtam „nevelés”-t). Valóban amikor hangtörténeti részletjelenségeket vagy a hangtörténeti jelenségek összegezését ismertetjük, a szellemi léggömbök vagy tüzesbékák eregetése útján elérhető érdekkeltetés követelményeitől bizony legtöbbször elmaradunk, messze elmaradunk.

A jelen alkalommal, amikor egy olyan munkát beszélünk meg, amely meggyőződésem vagy sokunk — talán nem egészen illetéktelenek — meggyőződése szerint arra volt hivatva, hogy az első nyelvészeti doktorátus disputájának tárgya legyen, a jelenlevők nem várhatnak és nem is várnak valami ragyogó, de egyszersmind szemfényvesztő tűzijátékot.

A munka, aminek a megvitatására, megbeszélésére ez alkalommal összegyűltünk, a széles „közönség” felé kevésbé hatásos: „A magyar *ly* hang története” címet viseli, s néhány lap híján öt ív terjedelmű. Nem doktori értekezésnek készült, a szerző szándékán kívül lett azzá. Mégpedig azért, mivel akik megismerkedtek vele, látták, hogy é nem nagy méretű munka egyike a mai magyar nyelvtudomány legjelentősebb, legeredményesebb teljesítményeinek, olyan alkotás, amely joggal szolgált alapul arra, hogy a szerzőnek a doktori fokozattal való kitüntetés osztályrészül jusson.¹

*

¹ Nekem és Bárzi Gézának az volt és most is az a véleményünk, hogy egy munka, amely egy magyar hanggal — természetesen nem önmagában — foglalkozik, feltétlenül alkalmas arra, hogy doktori fokozat elnyerésének alapja legyen. Ebben a véleményünkben talán megerősíthet az az értesülésünk, mely szerint a szovjet nyelvészeten elfogadott doktori értekezés tárgyaként szerepelt „A c-zés az orosz nyelvjárásokban”.

A tanulmány a magyar hangtörténet egyik jelenségekörét tárgyaló monográfia. S e nemben nyelvtudományunk ritkaságai közé tartozik. Azon a téren pedig egyedül áll, hogy a mássalhangzók történetének egyik kérdés-csoportját fogja kimerítő vizsgálat alá, egy olyant, amellyel kapcsolatban meglehetősen felszínen mozgó, önkényes vélemények voltak forgalomban. Az *ly*-et illető kérdésekhez valóban eddig meglehetősen kapásból nyúltak vagy nyúltunk hozzá; ötletszerű szempontokból, patikai módra desztillált anyagon át.

Különösen helyeselhető, hogy Benkő a magyar nyelvfejlődés megismerhető egész menetére kiterjeszkedik, és nem csupán egy zárt korszak adatai alapján foglal állást. Ez kezesség lehet a tekintetben hogy következtetései az igazságot tárják fel, vagy némely pontokon legalábbis annak közelében járnak.

Benkőben megvolt a munkakészség, sőt áldozatkészség, hogy neki-vágjon a kényelmi szempontból mesterséges korlátokkal körül nem határolt terület felfedezésének. — Munkája bevezetésében tájékoztat arról, hogy körülbelül másfél évig folytatta az anyaggyűjtést és azt 1951 nyarán fejezte be. Bevallom, engem meglep, hogy akkora adattömeget, amire a tanulmány felépül, ennyi idő alatt ilyen körülmékönt, ilyen gondosan latra vetve képes volt valaki összegyűjteni. Kár azonban, hogy a felkutatott anyagból, a fejtegetései bizonyítékait hordozó hatalmas adatkészletből kiadástechnikai okokból aránylag keveset vehetett fel munkájába, inkább csak szemelvényesen illeszthette bele azt bizonyításmenetébe. Ha a különtartott vagy visszatartott adattár előttünk volna, gyakran valószínűleg sokkal könnyebben, biztosabban tudnánk állást foglalni a tárgyalt vagy tárgyalható kérdésekben.

A szerző rendkívüli gonddal, ritka invencióval veti fel és fürkészi ki az *ly* hanggal összefüggő vagy távolról is összefüggésbe hozható hatalmas nyelvtörténeti kérdéskör minden ága-bogát. Nem tér ki a nehézségek előtt, megkísérel rájuk magyarázatot találni, de az igazi tudós szerénységével és józanságával nem képzeli azt, hogy az egyedül üdvözítő megoldásokat mindig megtalálta és nincs tovább.

Nem kétséges, én, de opponens társam és mások is főként azért tudunk ellentmondani vagy valamit mondani, mivel Benkő Loránd rászánta magát, hogy megtörje a csendet, amely egy egész problémátömeget megült. És megtörténhetik, hogy a mi ellentmondásunk vagy kételkedésünk megerősíti, hogy neki van igaza.

*

Egy ennyire nagyméretű anyag, egy ennyire szövevényes problémakör tárgyalásának a megszerkesztése és részletekben való kialakítása természetesen különös nehézségekbe ütközött. Benkő sikeresen úrrá tudott lenni a nehézségeken. Erre képesítette, hogy a bevonható anyagra és a kapcsolatos irodalomra vonatkozólag kivételes áttekintéssel, a nyelvtudomány minden ágában különösen széles terjedelmű és szilárdan megalapozott ismeretekkel rendelkezik.

A munkáról készült lektori jelentésemben annak idején szóvá tettem, hogy célszerű volna hozzá tárgymutató, valamint a tárgyalásban lényeges szerepet játszó szóknak az összeállítása is. A kiadásban az utóbbit meg is találjuk, a tárgymutatót azonban nélkülözzük. Nélkülözzük, mivel ennek

hiányában nem egyszer nem könnyen tudunk eligazodni, hogy a magától felvetett vagy tőlünk felvethető kérdésekkel hol, munkája mely helyein foglalkozik vagy nem foglalkozik a szerző.

Amit Benkő a feldolgozás módszerének főbb irányelveiről közöl munkája bevezetésében és a vita megindításához készített tájékoztatójában, helyesléssel fogadhatjuk.

Azzal, hogy magáévá tette a régi nyelvünk nyelvjárásiasságának a felfogását, ki tudja kerülni azt a nemrég sűrűn elkövetett hibát, hogy közösséget, egységet, rendszert konstruáljon ott is, ahol nem volt ilyen.

Ha egy ilyen kérdéskörre vonatkozó fejtegetéseinket elótárjuk, nem igen lehet még elnagyoltan sem az időrendi fonalat a tárgyalás menetéül felvenni. Hisz természetesen számolnunk kell azzal, hogy az adatok nem vagy legalábbis nem következetesen a változások időrendjében kerülnek elő. Azonban az időviszonyok megállapításával igen gyakran reális fogódzókat nyerhetünk változások, fejlődések menetének vagy összefüggésének a felismeréséhez. Éppen ezért célszerűnek láttam volna, ha a munka tartalmazna bizonyos kronológiai vázlatokat, amelyek — esetleg táblázatokban is — szemléltethetnék, hogy a szerző felfogása szerint pl. a szóbeljeji $l > ly$ változás vagy megfelelés milyen időviszonyban van a tővégi l vagy ly ilyen vagy amolyan állapotával, a szóvégi ly helyén mikor tűnik fel j , vagy az eredeti j -nek mikor található ly megfelelője.

Tudja és érvényesíti is azt a felfogást, hogy helyes, sőt részleteikben tisztázott etimológiák hiányában a hangtörténet számos, ha nem a legtöbb ponton a levegőben lóg. Szívesen vettem volna, ha idevágó meggyőződésének nem csupán a gyakorlati tájékoztatóban adott volna kifejezést (8), hanem módszeres szempontjainak előterjesztésébe foglalta volna azt bele. Ott emelhetne volna ki az etimológia alapvető fontosságát, ahol (6) ezt írja: „Mivel minden egyes tárgykörünkbe tartozó szó története bizonyos mozzanataiban eltér a másiktól, a feldolgozás leghelyesebb módszere az volna, ha az egyes szavak hangfejlődésével külön-külön is foglalkoznánk.”

A hangtani különlegességek, bökkenők igen gyakran látszólagosak: az illető szó nem helyes etimologizálásával függenek össze, és megfelelő etimológia esetén maguktól világosodnak meg. — Ezért talán nem lesz felesleges, ha az alábbiakban néhány eddigi etimológiát kiegészíték vagy egy-két új etimológiai lehetőséget megpendíték.

A hangtani helyzet szabatos számbavételét igen fontos módszertani irányelvként érvényesíti. Ezt határozottan megfogalmazva a megnyitó ismertetésben hallottuk tőle. Örülök, hogy ebben találkozunk egymással. Tudniillik a hangtörténeti vizsgálat egyik alaptételének vallom magamra nézve, amit „Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában” című közleményem 2. „Mi a hangtörténet?” című szakaszában ekként írtam le: „A történeti magyar nyelvten egyik ága a magyar nyelv hangalakjának a változásaival akar foglalkozni. Azt vizsgálja, hogy a magyar nyelv történeti életének folyamán miképpen módosulnak egyes hangok vagy hangcsoportok. Tudnunk kell, hogy hangcsoporton a hangoknak nemcsak fonetikai kombinációját értjük, hanem a képzetjelenti szavakat és a viszonyjelenti szószerkezeteket, szintagmákat is egészen a mondatokig. T. i. a hangváltozások jelentékeny része ezeknek az összetettebb, felsőbb rendű nyelvelemeknek a keretében, a bennük kiváltódó hatások következtében megy végbe, vagyis nem egyszerűen hangtechnikai tényezők eredője.” (MNyTK. 78. sz. 2 és MNy. XLVI, 9.)

Egyetemi előadásaimban, amelyek során elsősorban a magánhangzókat, részletekbe bocsátkozva pedig különösen az *u, o, a* hangokat szoktam tárgyalni, következetes figyelmet fordítok a hangtani helyzetnek olyan mozzanataira, hogy a magánhangzó mindig nyílt vagy mindig zárt vagy váltakozva nyílt-zárt szótagban fordul elő. Ugyancsak külön rendszerezve foglalkozom a szóvégi helyzetben vagy a toldalék előtti, másképp úgy mondhatjuk: tővégi helyzetben levő magánhangzóval. A toldalék előtti, illetőleg tővégi helyzet szöbelseji helyzet; azonban ennek egy mindenesetre megkülönböztetendő fajtája. Ez a helyzet ugyanis nem csupán fonetikai természetű alakiség, hanem bizonyos mértékig funkciós jellegű velejárója is van. A tővégi szereplő mássalhangzó sorsába lényegesen belejátszhatik az a mozzanat, hogy az esetek jelentékeny hányadában — főképpen a régiségben — magánhangzóközi helyzetben kerül kiejtésre.

*

Bocsátkozzunk bele ezután néhány részlet megbeszélésébe! Olyanokéba, amelyeknek fejtegetése befolyással lehet arra, hogy miképpen foglaljunk állást lényeges mozzanatokkal kapcsolatban.

1. „A magyar *ly* előzményei” című fejezet elején (7) ezt olvassuk: „A finnugor eredetű szavak közt főként vogul, zürjén és votyák példák szerepelnek, mert a régi finnugor *l* és *l'* szempontjából ezek adják a legtöbb útbaigazítást.” Nem lehetne-e majd az *l* és *l'* hangok tárgyalásából leszűrhető tanulságokat felhasználni, amikor a magyar nyelvnek egyrészt az obiugorsághoz, s másrészt a permiséghez való viszonyát igyekszünk megvilágítani?

2. A III. „A hanghelyettesítés kérdése” című fejezetben arra keres és ad Benkő feleletet, jövevénytörzök átvétele esetén nem kell vagy nem lehet-e hanghelyettesítéssel számolni. Főként ebben az összefüggésben foglalkozik *király* szavunk végső hangja szláv előzményének problémáival. A bizánci görög *κράλης* forma *ης* végződésének palatalizáltságot jelölő voltára ezúttal nem térek ki. Ami azt a nézetet illeti, hogy a *király* szó nyelvünkbe csakis palatalis *ly*-lyel jöhetett át a szlávból (29), egyelőre nem tudom ilyen kategorikus fogalmazásban kicserélni vele a magam korábbi véleményét, mely szerint a szót nem palatalizáló szláv nyelvből, pl. a csehből is (!) átvehettük (A veszprémvölgyi apácák görög oklevele 5). Az a szerzőtől felhozott érv, hogy a szó szláv nyelvi alakjában csak jóval később következett be a depalatalizáció, mint szlavisztikai tudnivaló kétségtelen nyomatékkal esik latba, ámde szeretnék szlavista oldalról felvilágosítást arra nézve, hogy Nagy Károly *Karl* neve miért éppen a németséggel szorosabb összeköttetésű északi szlávsnál van meg nem palatalis alakban.

3. Benkő (33—4) úgy vélekedik, hogy az eredeti *ly* meg az *l*-ből vált *ly* a magyarban közvetlenül és nem *j*-n át lett *gy*-vé. A magyarban jóval később mutatkozik *ly* > *j* változás, mint *ly* > *gy* fejlődés. Másképpen megfogalmazva: a dentipalatalis laterális *l*-nek az ugyancsak dentipalatalis affrikáta *d'*-vel való felváltása korábban, sőt — Benkővel együtt azon a véleményen lehetünk — jóval korábban jelentkezett, mint az artikuláció hátrább tolódásával az *l*-nek praepalatalis anterior *j*-vé változása, amely a magyar nyelv-közösség nagy részén el is hatalmasodott és egyre szélesebb körökben terjed.

4. Érdekes és megszívlelni való magyarázati lehetőséget vet fel Benkő *ly* végű szavainkkal kapcsolatban (10. 28. 34—5). Én (MNY XXX, 104)

lehetségesnek jeleztem, hogy a *szögy* < **szöly* és *töly* szavak *gy*-je a kicsinyítő *-gy* (*-d*) képzővel azonos. Benkő bennük is, valamint a *hölgy*, *tölyg* ~ *tögy* 'mamma' és *völgy* szavakban is a szóvégi *lgy*-t finnugor *l*-ből való magyar hangtörténeti fejleménynek gondolja. El tudom képzelni, hogy ebben bizonyos mértékig igaza van. Mégpedig szerintem elhasonulásos esettel lehet bennük dolgunk: *tülüs* > *tüllüs* > *tüllüs*, s az utóbbiból elvonással *tülgy*. Egyébként azt hiszem, hogy ezeknek a szavaknak a tárgyalásába nem ártana bevonni a HORVÁTH KÁROLYTÓL mintaszerűen fejtegetett *kégy* és *kölyg* szókat, amelyek szerinte olyan viszonyban állanak egymással, mint a *vögy* ~ *völgy*, *tögy* ~ *tölyg* alakpárok (MNy. XLV, 53).

5. Fölötte tanulságos az az áttekintés és rendszerezés, amelyet az *l* : *ly* viszonyról vagy váltakozásról nyújt „Az *l* palatalizációja és az *ly* depalatalizációja” című szakaszban, illetőleg ennek alszakaszaiban (39–64). Az *l* > *ly* meg az *ly* > *l* változás kétségtelenül az esetek nagy részében egymással összefüggésben, korrelációban mehetett végbe. Olyanféle természetű jelenségekkel számolhatunk tudniillik, amit az Irányelveknek „Analógiás indítékú hangváltozás vagy alakmódosulás” című szakaszában (13) így jelölök meg: „Az analógia hatásának következménye az a gyakori nyelvi jelenség, amit a változások reciprocitásának, viszonyosságának vagy keresztváltozásnak nevezhetünk.” Ennek a folyamánya, hogy bizonyos nyelvtörténeti korokban végbe-mehet egy változás és végbemehet az ellenkezője is.

Az *l* > *ly*, valamint az *ly* > *l* változás megindulásáról vagy inkább — főképpen ami az *ly* > *l* változást, vagyis a mi tárgykörünkbe vágó depalatalizálódást illeti — korai jelentkezéséről tett megjegyzéseket nagy többségükben helyesléssel fogadhatjuk. Csak célszerű lett volna szemléletesebb tagolással előadni őket, főképpen abból a szempontból, hogy időrendjükéről vagy időviszonyaikról világos áttekintést nyerhessünk.

6. „A magyar *ly* előzményei” című fejezetben az ismeretlen eredetű szavak között találkoznak a *sólyom* szóval (21; hasonlóan 38). „A többeseji típusok nyelvelméleinkben” című szakaszban az van vele kapcsolatban, hogy ismeretlen eredetű, mely lehet eredeti *ly*-es is (54). A *sólyom*-ra ezeket az adatokat idézi Benkő: 1216/1230: *Sovlum* és 1263: *Solyumteluke* (21); BesztSzőj.: *zoliom* (53). A szó így legkorábbi példa volna arra, hogy tő belsejében magánhangzó közi helyzetben *ly* írással a palatalizáltság fel van tüntetve. Ezért egyike azoknak az eseteknek, amelyekben különösen fontos az etimológia. A *sólyom* madárnevet a SzófSz. ismeretlen eredetűnek jelzi, mivel török származtatása — vö. pl. csagatáj *čavilan* 'kánya, ölyv' nem fogadható el. Ebben a véleményben GOMBOCZRA (MNy. III. 315) hivatkozik. Az én nézetem szerint pozitívabban foglalthatunk állást a *sólyom* szó eredetére nézve: a GOMBOCZTÓL is idézett török *čavli* 'ein junger, noch nicht dressierter Falke. Sperber' szóval függ össze, mégpedig úgy, hogy az *m*-je magyar kicsinyítő képző lehet. Az az érzésem, hogy a bizonytalansági hányad ez esetben nem több, mint sok általánosan elfogadott etimológiában.

A *gödölye* szót Benkő (19–20) — MELICHTÓL való németből való származtatását elutasítva — a magyarból véli megfejthetőnek: *-l* + *-e* képzőbokkal alakult volna a *Gedeon* személynév *gid* ~ *gēd* ~ *gōd* rövidítéséből, amiből — Benkő utal rá — én (MNy. XI, 124–5) a *Gidó* személynévvel együtt a *gidó* vagy *gidu* állatnevet magyarázom. Ennél én megelőlegebbnek tartom a magam elég régen készült, de még közzé nem tett etimológiámat, mely szerint a XVI. század első felében feltűnő állatnév az 1368-tól kezdve

jelentkező *Gödöllő* helynévvel együtt a törökből ered, úgy mint a juh- és kecsketartás tárgykörébe tartozó több szavunk: a *kecske*, *olló*, *kos*, a szóbelsei mássalhangzó utáni helyzetben $l > ly$ változást mutató *tokló* $>$ *toklyó* stb. Így tehát **güdülő* vagy **güdüle* formában többeljei magánhangzóközi $l > ly$ palatalizációval van dolgunk, nem pedig, ahogy Benkó gondolja, képzőbeli $l > ly$ változással.

7. Benkó „A tővég-típusok kialakulása” című szakaszban ezt mondja: „A tővégi l palatalizációja magánhangzóval kezdődő toldalékok előtt indult meg. Mivel pedig a tárgykörünkbe tartozó szavak tővégi l -jét a magyarban minden esetben magánhangzó előzte meg, az ilyen toldalékok előtti l magánhangzó közti helyzetbe került. Így tehát kérdéses, hogy az l palatalizációját a magánhangzó közti helyzet vagy pedig csupán az utána álló magánhangzó okozta-e.” (45.) — A „magánhangzóval kezdődő toldalékok” kifejezést felcserélném valami ilyenfélével: „magánhangzós végződésű tővégekben levő l ” vagy esetleg „toldalékok előtti magánhangzós végződésű tővégekben levő l ”. A másik észrevételem az idézetben foglaltakra, de általánosságban is: az $l > ly$ változásról az a nézetem, hogy többeljei és tővégbeli l palatalizációját fokozottabb mértékben vagy mondhatom úgy is: az eseteknek jóval nagyobb számában tulajdonítanám a magánhangzóközi helyzetnek, mint ahogy ezt Benkónél találok, mégpedig nagyobb részt a Benkótól felhozottaktól eltérő etimológiák alapján.

8. Benkó (38) azok között az adatok között, amelyeknek az írásmódja eredeti l palatalizációjára mutat, elsőnek sorolja föl ezt a — Zemplén megyei helyre vonatkozó — adatot: 1252: *Kortuelyes* (ÁÜO. VII, 346). Utóbb meg (57) ilyen megjegyzést tesz: „Az sem lehet véletlen, hogy a tővégi $l > ly$ változás első példája a többeljei $l > ly$ változásnál korábbi: 1252: *Kortuelyes* (ÁÜO. VII. 346).” Az adat ezek szerint csakugyan fontos lehet. Azonban figyelembe veendő vele kapcsolatban, hogy az 1252-es évvel keltezett adat egy 1413. évi nádori oklevélbe van nem is átírva, hanem belefoglalva. Így tehát nem valami erős lábon áll a kronológiája. Egyébként 1252-re keltezve a *körtvély* szónak $ö$ -vel való ejtése és az $ö$ -nek o -val való írása korainak tetszik, amikor az u -s (v -s) és e -s írású adatok után 1386-ban tűnik fel *Gyungyuskorthwel* forma (OklSz.).¹ Mindenesetre érdekes, hogy ennek a közép-zempléni vidéken Nagymihálytól északnyugatra eső *Alsó-Körtvélyes* helységnek a neve 1447-ben és 1462-ben *Kertweles*, *Kurthweles* formában, tehát valószínűleg l -ező formában jelenik meg (CSÁNKI I, 354). Az is számba jöhet, hogy a *körtvély* szó *körtvélyes* származékának ly -es írású változatára csak 1435-ből találunk adatot az OklSz.-ban, a pusztá alapszóra 1291-ből van benne *kurthuely* adat a számos l -lel írott XI—XV. századi adat között egészen a 1597-i *keortuelj* adatig. — Különben Benkó javára ezeknél korábbi ly -s adatokat is tudok idézni Csánkiból, illetőleg Csánki után: A) 1400: *Kurthuelyws*, de 1474: *Kerthweles*: úgy látszik, Somogy megye nyugati részében a Marcalitól északnyugatra fekvő *körtvélyesi pusztá* (i. m. II, 623). B) 1350: *Kurtuelus*; 1403: *Kerthweles*; 1450: *Kerthweles*: Somogy megye délkeleti sarkában a Potonytól kelet felé eső Fenék pusztá táján (uo.); Csánki szerint azonos lehet vele a Baranya megyében említett 1350: *Kurthyuelys* és 1492: *Kerthweles* (uo.).

¹ Nb 1400: *Holgez* (ZichyOkm. V, 204) a. m. *Hölygész*.

Megjegyzem, hogy abban az oklevélben, amelyből az 1350-i adatot CSÁNKI idézi, kétszer *Kurthyuelys*. egyszer meg *Kurtheuelyes* van (ZichyOkm. II. 421–2).

Az „alkalmi palatalizációval létrejött *ly*” tárgyalása során jegyzi meg Benkő (25): „Úgy látszik, hogy az *al* (> *alj*) szóhoz valóban *j*-s birtokos személyrag járult. bár az *l*-nek] *j* nélkül való palatalizációja is számításba jöhet.” Majd alább (i. h.): „Egyes elszórt esetekben talán *j*-s birtokos személyrag is okozhatott palatalizálódást a névszó végén: *al* :> *alja* > *alya* :> *aly*; *mál* :> *málja* > *málya* :> *mály* (az utóbbira vö. PAIS: MNy. XII. 168). nagyobb mértékben érvényesülő folyamatról azonban semmiképpen nem lehet szó.” Én tudniillik annak idején, 1916-ban „A *mál* változatai” című cikkemben (MNy. XII, 168) csakugyan a birtokos személyragos *mál-a* és *mál-uk* formákat felváltó *málja* és *máljuk* formákból magyaráztam az *ly*-lyel ejtett formát. Ezt a nézetemet jó ideje — nyomtatásban még nem — módosítottam. Mégpedig most úgy látom a dolgot, hogy a magánhangzós végződésű tövég-beli *l* a magánhangzóközi helyzetnél fogva palatalizálódott, tehát *mála* > *málya*. *málas* > *mályas*. *málon* > *mályon* stb. változás történt. Hasonlóan történt az *al* főnévvel is, vagyis *ala* > *alya*. Az utóbbira példa lehet: 1418: *Awasalya*; 1437: *Awasalya*; 1489: „Poss. *Awasalya* al. nom. *Vasalya*”; 1493, 1496: *Wasalya*. *Wassallya* ~ ma: *Vasalla* Vas megyében Körmentől nyugatra (CsÁNKI II, 734). Hogy nem az úgynevezett *-ja* birtokos személyrag *j*-jének van szerepe a palatalizációban, mutatja az *al* névszó *-s* képzős származékának *allyas* (*allyos*) ~ később vagy ma írva: *aljas* elváltozása. Zrínyinél többször *allyos*, *alyos* változatban jelentkezik az *aljas* (MNy. XII. 12). Hasonlóan vezethető le a Nyj. *ajjas* és *ajjaz* (MTsz.). — Tehát amikor így magamat cáfolom, illetőleg — remélem — megcáfoltam, ajánlom Benkőnek, hogy lehetőségként se utaljon *j*-t tartalmazó személyragos formákkal való magyarázatra.

Csupán megemlíttem, hogy ugyanígy: a magánhangzós végződésű tövégben levő *l*-nek a magánhangzóközi helyzetnél fogva fellépő palatalizálódásával magyarázom az ilyeneket is: *teles* (deverbális névszó) > *tellyes* a. m. *teljes*, *szélel* > *szélllyel* a. m. *széjjel*. *beleb* > *bellyeb* a. m. *beljebb*, *kileb* > *killyeb* a. m. *kijjebb*. *feleb* > *fellyeb* a. m. *följebb* (vö. Benkő 18).

Ezekkel kapcsolatban érintem a kettőzött vagy hosszú *lly* kérdését, jelezve azt, hogy ha Benkőnek lettem volna, kitértem volna rá. Csak említtem a számba jövő lehetőségeket: 1. eredeti *ly* hang geminálódott; 2. *l* előzményű *lly* geminata keletkezhetett, mégpedig: a) az *l* palatalizációjával lett *ly* geminálódott, b) az *l* geminálódása után az *ll* palatalizálódott.

9. Ha azokat az eseteket tekintjük, ahol mássalhangzó—magánhangzó közti helyzetben van *l* ~ *ly* megfelelés, számolhatunk azzal, hogy egy részükben olyan szóalakokban történt a palatalizálódás, amelyek egy szótaggal hosszabbak voltak, s így az *l*-jük magánhangzó közti helyzetben állott. A *fáklya*, *csuklya*, *zsemlye* szóról úgy vélekedik Benkő, hogy átadó nyelvi eredetijükben hangzóközi *l*-jük volt, második nyílt szótagjukból igen hamar kiesett a magánhangzó, és a palatalizáció a kiesésnél jóval későbbi (59–60; vö. 14 is). Én erre nézve nem volnék ennyire biztos. Tudniillik lehetségesnek tartok egy (latin *facula*) *jakula* > *jakulya* > *fáklya*, (latin *cucula*) *kukula* > *kukulya* > NádK.: *kuklaual* menetű változást. — Ugyanez feltehető szerintem a *zsemlye* szóval kapcsolatban is. A *zsemlye* magyar előzménye ugyanis lehetett egy három szótagú *zsemele* > *zsemelye* forma: középfelnémet *semele*

~ *simele* 'feines Weizenmehl, Weizenbrot, Semmel', de szerintem inkább egy latin *simila* (LEXER, MhdWb.) megfelelője; szókezdő *zs*-jére vö. a latin eredetű *zsálya*, *zsöllye*.

A *béklyó*-t Benkő GOMBOCZCAL (NyK. XLV, 8) úgy magyarázza, hogy a török jövevény *békó*-ból esetleg *-ly* (< *-l*) denominális névszóképző későbbi közbeiktatásával lett *békló* > *béklyó* (20, 59). Én az *l* ~ *ly*-es formában MUNKÁCSIHoz hasonlóan (vö. EtSz. I, 333) független, külön átvételt teszek fel. Az előzmény a törökben a *békó* alapszavául szolgáló török *boq* 'köt' ige igei **boqula* továbbképzéséből (vö. LIGETI: NyK. XLIX, 226–7) való ige-névnek fejthető meg: török **boqulay* ~ **boqalay* (vö. kirgiz *buyalâk* 'pányva' EtSz. I, 334). Ezekből lett a magyarban a három szótagúnak maradt Nyj. *bakaló* ~ *bakalló* 'bojt stb.' (MTsz.) és a **bokoló* > **bökolyó* > *béklyó* (! *bokló* ~ *bakló* 'bojt stb.').

A török *çığla* 'fonadék, sövény' szó megfelelői a magyarban a két szótagú *csigla* (*Csiglamező*) és *cigle* ~ *cégle* 'fűzfajta' (*Cegléd*). másrészt a három szótagúvá lett *csigola* alakból *csigolya* és *cigolya* 'fűz' (másképp, tévesen PAIS: MNy. X, 71–2, XI, 314–5).

A *hoglya* és *szuglya* ~ *szugolya*: *szugolyék* szóban feltehetően *-lya*, illetőleg *-lyék* képzőbokor rejlik: jegyzi meg Benkő (19). Utóbb meg (59) azt írja, hogy az eredeti *lya* szóvégek analógiás hatásának lehetőségét sem kizárva, mégis inkább az *l*-re következő magánhangzó egyszerű palatalizáló hatását látja valószínűbbnek a tővégekben álló *l* esetében. Én figyelembe venném, hogy **bugola* (a *bug* ~ *boq* -*l* + -*a* kicsinyítő képzővel) > **bugolya* (vö. *bugojék*) ~ *bugulyfjja* > *buglya* ~ *boglya*, illetőleg **szugola* > *szugolya* (vö. *szugolyék*) ~ *szugulya* > *szuglya* menete lehetett a változásnak. — Ugyanúgy világitanám meg a *szégle*: *szegelye* viszonyt is, azt téve hozzá, hogy benne az *l* nemesak kicsinyítő képző lehet (GOMBOCZ: NyK. XLV, 12), hanem denominális igeképző is, s így az alakulat igenév, a. m. *szégellő* vagy *szégelet*.

Az ismeretlen eredetű szók között szerepelteti Benkő a *csáklya* szót, jelezve azt, hogy a szláváságból nem családosítható megfelelői vannak a szerbhorvátban és a szlovénben (22, 38). Azt hiszem, én kellő etimológiát tudok majd adni a szóról, amikor a török eredetű Nyj. *csák* 'hajtatólórúd' névszóból való *csákol* ige igenévét látom benne: *csákoló* ~ **csákola* > **csákolya* > *csáklya*. 1288: „in Monte *Chaklya*” a veszprémi káptalannak a Somogy megye északkeleti sarkában Endrédtől délkeletre levő Lulára vonatkozó anyagában (OklSz.). Azonosítható vele a nemesi névben megjelenő 1478: *Chakla*, amely CSÁNKI (II, 224) szerint a Balaton északkeleti partvidékére, inkább Veszprém, mint Somogy megyébe tehető.

10. „A tővég-típusok kialakulása” című szakasz 3. és 4. pontjában tesz néhány észrevételt Benkő a pusztai tővégen jelentkező *ly*-ről. Egyik az, hogy a toldalékok előtti *ly*-es tővégek pusztai tővégre való elvonódása ment végbe. Erre nézve — legalább is kategorikus megfogalmazásban — nem tudok vele egészen egyetérteni. Mindenesetre erősebben kiemelném a szóvégi és tővégi helyzet közti különbséget: szerintem szóvég az, ami után toldalék (képző, jel, rag) nem következik, tővég a toldalékok előtti szóelem. A szóvégi *ly*, de az *ny* is szerintem a szóbelseji *l* > *ly* vagy *n* > *ny* változástól függetlenül is létre jöhetett, és — úgy látszik — korán létre is jött.

Benkő (29) rámutat arra, hogy az 1193-i oklevélben az *ly*-nek feltűnik *il* jelölése, azonban — szerinte: sajnos — nagyon bizonytalan eredetű földrajzi neveken. Ezek egyikéül a *chepeil*-t említi. A helynév, a Somogy megyé-

ben Karádtól északra fekvő mai *Csepel* neve, az oklevélben előbb *Chepel* alakban jelenik meg (ÓMOLv. 53). Én azt gondolom, hogy a helynévnek, egyszerűs mind *Csepel* sziget nevének elég megnyugtató etimológiája az, amely a török *čápāl* (l. 'piszok, mocsok; 2. 'gaz, dudva'; 'stb.') szóval kapcsolja össze (vö.: NÉMETH: MNy. XXIX, 11–2; MIKOS: MNy. XXXI, 165; PAIS: MNy. XXXVIII, 363). Azért tartom lényegesnek, hogy ezzel az etimológiával határozottabban számoljunk, mivel így elfogadható példát kapunk az ómagyar kori, jövevénytárszóban történő $l > ly$ változásra, sőt valószínűleg az eredetibb l -ező és a belőle lett ly -ező formák váltakozására. Nézetem szerint elég tűrhetően lehet etimologizálni az 1193-i oklevél *Copuil*, *sumujl* szótárnyait is, mégpedig olyan irányban, hogy a szóvégi ly hangjuknak l volt az előzménye, míg az oklevélbeli *Concoil* a. m. *konkoly* végső ly hangja szláv l -nek a megfelelője.

II. Ami a nyugati nyelvjárási l -zést és a keleti ly -ezést illeti, helyeseu emeli ki Benkő, hogy velük kapcsolatban nem lehet két elkülönített irányú fejlődést feltenni. Valóban szövevényes, sok mozzanatú változásokkal van dolgunk. Én odatenném: bizonyos kortól kezdve. — Különbösen szerettem volna, ha bővebben nyilatkozott volna (vö. 60) arra a nézetre vonatkozólag, hogy a nyelvterület egyes — valószínűleg nyugati — részein bizonyos szók l -je vagy egyáltalában nem palatalizálódott, hanem mindmostanáig megőrződött, — vagy csak kevesebb esetben változott meg ly -re (Iránylevek 23).

12. Az $ly : j$ viszony kérdéséhez szólok hozzá, vagyis ahhoz, hogy milyen esetekben, milyen korban és miként lett az ly -ből j vagy viszont a j -ből ly . — Abban, hogy a $j > ly$ fejlődést nem szakíthatjuk el az $ly > j$ fejlődéstől, hasonlóan vélekedem én is, mint Benkő (37).

13. Benkő az $ly > j$ változás kérdésével összefüggésben hozza napirendre a magyarban kimutatható lt , les és jt , jcs hangkapcsolatok megfelelőisének az ügyét.

Valóban felmerülhet a kérdés, hogy vajon az $Altun > Ažtun > Ajtony$ megfelelés az $l > ly$ változásnak egy különleges helyzetben korábban fellépő fázisa-e: hogy a magánhangzó megelőzte lt kapcsolatbeli l l -en át lett-e praepalatalis anterior zöngétlen $ž$ -vé, majd ennek a zöngés párjává. Nemrég egy ilyen $lt > lyt > žt > jt$ fejlődési sorra gondoltam. Most úgy látom, hogy megfelelőbb a HORGER-féle (MNy. XXV, 130–2) magyarázat, mely szerint régen közvetlenül lett lt -ből $žt$, újabban szintén közvetlenül jt o : jt . HORGER megjegyzi, hogy a „ t előtti ly képzése több munkát ró a nyelv izmaira, mint t előtti l -é”. Az, hogy ez mennyiben igaz, fonetikai vizsgálattal kellene felderíteni. Az $Altun > Ažtun$ változásban — azt hiszem — az l -nek a zöngéség—zöngétlenség mozzanatában való hasonulását láthatjuk.

Az újabb *azonnajt*, oszmánli *čultar > csujtár* a. m. *csótár*, *majter*, *gyojcs*, *gyümöjcs*-féle esetekben a foghangú zárhang előtti l -nek oly módon való kiküszöbölésével számolhatunk, hogy az l eltűnése árán i -s félhangzó csatlakozásával kettőshangzó lesz az előző magánhangzóból. Tehát valami rokon jelenséggel van dolgunk, mint aminő az, hogy az l eltűnése árán az előző magánhangzó megnyúlik. Persze az utóbbinál nem lehet szemet húyni az előtt, hogy az adatok arra is mutatnak, hogy az l eltűnése előtt együtt szerepelt és szerepel a megnyúlt magánhangzóval.

Benkő (60) HORGER (MNy. XXV, 130–1) nyomán az $lt > jt$ változás példái között idézi az **azonnajt*, illetőleg *azonnajd* határozószót. Helyesen! Az alakulat az *azonnal*-nak locativusi $-t$ raggal való megtoldása. Hasonló

alakulatok, illetőleg fejlemények: Nyj. *onnajt* (*onnét*) ~ Nyj. *onnajd*: R. *onnal*; Nyj. *innejt* (*innét*) ~ Nyj. *innejd* ~ R., Nyj. *enejd*: R. *innel* ~ R. *innél*; Nyj. *hunnajt* (*honnét*) ~ R., Nyj. *hofu]nnajd*: R. *honnal* (NySz., MTsz.). Az *Ajtony* és a *bojtorján* mellé ezek is felsorakoztathatók mint korai példái az *lt* ~ *jt* megfelelésnek.

A *fagylalt* > *fagylajt* változásban közrejátszhatott az *l-l* közt fellépő elhasonító hatás.

A *gyűl*: *gyűjt*, *gyúl*: *gyújt*, *nyúl*: *nyújt*, *hűl*: *hűt*, *bolt* ~ *bojt* stb. igék-nél Benkő (66) elhárítja az *lt* > *lyt* > *jt* változás lehetőségét. Ebben csatlakozom hozzá, azonban érdekelne engem is, másokat is, hogy akkor szerinte hogyan magyarázható ezeknek az összefüggése.

14. Az *ly* helyén fellépő *j*-zés aránylag késői elterjedtségére nézve egyet-érték Benkővel (67–71), illetőleg egyáltalán nem hiszem azt, amit MELICH a *j*-zés néhány korai adata alapján föltesz, hogy az *ly* > *j* változás a XV. század elején már megvolt, sőt hamarosan általánosabb elterjedtségre is szert tehetett, s a XVI. században az *ly* írás sok esetben csak helyesírási sajtás (vö. MELICH: MNy. X, 353, XV, 35, XVIII, 35).

Benkő (67) az *ly* > *j* fejlődés vizsgálatából mellőzhetőnek tartja a *Barjád* helységnevet, amelyet MELICH (MNy. X, 353) a XV. század első felétől kezdve *j*-vel [ɔ: *y*-nal] írott formái miatt a *j*-zés legkorábbi írásbeli előfordulásaként értékeli. Ezt írja: „A bizonytalan etimológia [a *Barnabás* keresztnév *Barla* becéző formájából], a földrajzi fekvés, az egyetlen korábbi *ly*-es előfordulás s a feltűnően korai *j*-zés (vö. CSÁNKI II. 475) a névben bekövetkezett *l* > *ly* > *j* hangfejlődést legalábbis erősen kétségessé teszi.” — Itt kiegészítéseket és helyreigazításokat kell tennem. A *Barjád* ~ *ma*: *Borjád* nevű helységek Tolna és Baranya megyében voltak és vannak. A Baranya megyei a XIV. század harmadik évtizedéből való pápai tizedlajstromban mint *Barlaad*. *Barlak*, *Barlad* jelentkezik (ORTVAY, Mg. egyh. földleírása I. 244). További adatok: 1334: „*possessionam Borlyad*” (ZichyOkm. I. 423–4); 1334 más okl.: *Borlyad* (i. h. 430–1); 1343/1397: „*Barlyath* in comitatu Tolnensi” (AnjouOkm. IV. 296); 1399: „*ville Barlyad*” (ZichyOkm. V, 106); 1400 (a szekszárdi konventtől): *Barlyad* (i. h. 169); 1400 más okl.: *Barlyad* (i. h. 204); 1406: *Barlyad* (i. h. 462); 1408: *Barlyad* (i. h. 539) és ua. okl.: *Boya* (538); 1409: „*Barlyad* . . . *Bool*” (i. h. 577); 1412: *Barlyad* (i. h. VI, 196); 1426: *Barlyad* (i. h. VIII, 280); stb. Ezek szerint a név *ly*-es írású formájára nézve nem egy, de számos adatunk van a XIV–XV. századból. A pécsváradi konventnek egy az 1348. évben kelt jelentéséből a „*de Borryad*” (AnjouOkm. V, 167) adatot idézhetjük. Száz év múlva jönnek elő: 1447: „*de Byryad*” (ZichyOkm. IX, 153); 1473: „*de Boryad*” (i. h. X, 140); 1479: „*de Boryad*” (i. h. 255); 1485: „*de Boryad*” (i. h. 400): a három utóbbi Baranya szolgabírájának nevében. Ezek tehát már *j*-vel ejtett formák. — A két helység nevének az etimológiájára nézve én kevésbé utasítanám el a *Barnabás* keresztnévből való MELICH-féle származtatást. A *Barnabás* ~ *Barlabás* stb. keresztnévvel bizonyára összefüggő név van ebben a XIII. század végi baranyai adatban: 1292 k.: „*Comes Blasius et Bolose filij Borla*, et *Karachymus de uilla Beel*” (ÁÚO. X, 107). Ami szerintem némileg bökkenő, az az, hogy kissé sokallhatjuk a *Barla* csonkultából alakuló *-d* képzős becézőnek ismétlődő szereplését. Tudniillik még további ilyen helynév is megjelenik ezeken a vidékeken: 1301: „*terra Barlad* in Comitatu Bachiensi prope Kobol” (AnjouOkm. I, 1); 1437, 1513:

Barlad Bács megye délkeleti részében Kovil vidékén (CSÁNKI II, 143). Nem tudom, nem vonható-e ide a moldvai *Berlad* (*Bárlada*) város, valamint a Szeretbe torkolló folyó neve. — Az *ly*-ezés — *l*-ezésnek a baranyai tájakon való XIV—XV. századi állapotára vonatkozólag példaként figyelembe vehető: 1399: „de *Boly*” (ZichyOkm. V, 102); 1400 (a szekszárdi konventtől): *Boly* (i. h. 170); 1400: *Bol* kétszer és ua. okl.: *Kerthweles*, *Kurthweles* (i. h. 217—8); 1409: „*Barlyad* . . . *Bool*” (i. h. 577; l. fentebb).

Benkő (11) azt írja, hogy a török jövevény *toklyó* közsónak és az ugyancsak törökből való *Kaplyon* nemzetség- és helynévnek azonos a problematikája mássalhangzó megelőzte *l*-jüknél fogva. A nemzetségnevet, továbbá négy: szatmári, nógrádi, baranyai és zalai helynevet GOMBOCZ (MNY. X, 300) a török *qaplan* 'tigris' szóból származtatta. Én a szerintem egyébként ezzel az állatnévvel összefüggésbe hozható 'el- vagy befedődő, beárnyékolódó' értelmű török igenevet kerestem bennük (MNY. XXVII, 175). E körül a magyarázat körül legalább egyelőre némi fenntartásaim támadtak. Most, hogy az *ly* hang vagy *l*: *ly*: *j* viszony anyagába és problematikájába az eddiginél jobban igyekeztem behatolni, rábukkantam egýrészt az 1381: *Kaplanmonostora* (KárOkl. I, 377), másrészt az 1382: *Kaplyanmonustura* (i. h. 380), 1383, 1398: poss. *Kaplyan* (i. h. 407, 483) adatokra, amelyek a Szatmár megyei Nagykárolytal északkeletről szomszédos *Kaplony* helységekre vonatkoznak. Így jutott eszembe, hogy tanácsos nyomatékossában mérlegelni azt, hogy a nemzetségnev, illetőleg személynévi előzménye Kézainál *Cupian* formában jelenik meg (ScriptRer. I, 166), míg a XIV. századi krónikaszerkezetben *Cupan* ~ *Kupan* ~ *Kupan* (i. h. 291) van. A nemzetségnevének KARÁCSONYI (MNemz. II, 280) ilyen alakjait sorolja fel: *Caplan*, *Caplon*, *Kaplyn*, *Koplon*, *Koplen*, *Cuplan*, *Coplyan*, *Koplyyan*. 1352, 1353: „de genere *Koplyyan*” (KárOkl. I, 210, 214); 1384: „de genere *Kaplyyan*” (i. h. 413). A helynév: 1418, 1419, 1431: *Kaplyan* (i. h. II, 42, 49, 134); 1434: *Kaplyan* és *Saralyan*: *Zsarolyan*¹ (i. h. 148); 1421: *Koplyan* (i. h. 64); 1431: *Kaplyyan* (i. h. 130). A Lex. 1772. szerint *Kaplon* a név, LIPSZKY szerint *Kaplyon*, FÉNYES szerint *Kaplyon* vagy *Kaplony*; a Hnt. 1873., a GÖNCZY-féle térkép és a Hnt. 1944. *Kaplony*-nak közli. — 1348: *Koplyon*; 1336: *Koplyan*; 1467, 1553: *Kaplyan*; 1607: *Caplon*; 1615: *Kaplian*; 1615 más okl.: *Kaplan*; 1625: *Kaplian*; 1630 k.: *Kapellyan*; 1750: *Kapjon*: a *Kaplony* nemzetség birtoka volt (KÁDÁR, Szolnok-Doboka Mon. IV, 198). LIPSZKY-nél: „*Kapján* vel *Kapjon* h. *Kappen* g. *Koplián* v.”; Hnt. 1873.: *Kapjon* (*Kopján*) Belső-Szolnokban; Hnt. 1944.: *Kapjon* Szolnok-Doboka megyében. — Ha a határozott újabb etimológiai állásfoglalást fel is függesztjük a nevekre nézve, alig kétséges, hogy az *ly* ~ *j* megfelelés igen korai példáival van bennük dolgunk. Még arra hivatkozunk, hogy Nagykároly környékén a város nevéen kívül az *l*: *ly*: *j* viszony szempontjából figyelmet érdemelnek ezek a helységnevek: *Karuly*, *Ömböl*, *Börvely* (l. alább), *Vállaj*, *Csanálos*. — Egyébként a *Kaplyon* vagy *Kapjon* alaknak újabb *Kaplony*-ra módosulását annak tulajdoníthatjuk, hogy a szóvégi *n* hang *ny*-nyé palatalizálódott, és az így keletkezett elhasonulásos indíték miatt váltotta fel a *ly*-et vagy *j*-t *l*.

15. Benkő (72) a *j* > *ly* változás magyarázatának a *ly* > *j* változásból folyó hangtörténeti reciprocumot tekinti, — nézetem szerint: helyesen.

¹ 1380: *Saralyan* (ZichyOkm. IV, 138).

A $j > ly$ változás példáiul a jövevény *kopja*, *hodáj*, *baraboj*, továbbá a *pujka*, *tutaj* szók *ly*-es formáit említi (71).

Benkő (10, 71) szerint a *tol* ige régi magyar tővégi *ly*-e is alighanem j -s finnugor előzményű, s a későbbi magyar fejlődés során történt $j > ly (> l)$ hangváltozás. Az való, hogy a „*tol*”-ra vonatkozó első és korai adatok *ly*-os írása amellett szól, hogy itt $j > ly > l$ változással számolhatunk. Én azonban mégis afelé hajlok, hogy az *l* volt az eredetibb, mégpedig mint a *tosz*, *taszít*, *taszigál* sz-éhez hasonlóan gyakortító képző (**tojol* > **tool* > *tól* > *tol*?). Az *l* eredetibb voltára vallanak a *told*, *toldal*, *toldoz* etimológiai tartozékok, illetőleg továbbképzések, amelyek kezdettől fogva mindig csak *l*-lel ejtett formában fordulnak elő: a Bécsi és Münchener Kódexben több adat; a Torda megyei *Toldalag* helynév 1268-tól *Toldalagh* és sok XIV–XV. századi adat szerint első szótagjában *l*-lel írt alakokban jelentkezik (CSÁNKI V, 741; vö. PAIS: MNy. VII, 412–3).

A *toj*: *toly*: *tol* helyett felajánlom a $j > ly$ változásnak két — helynévben megjelenő — korai példáját.

VárReg. 238.: „villa *Beruei*; 1281: „*Bervej* et *Toth-Bervej*”; 1320: *Beruej*; XIV. sz. páp. tizl.: *Bemey*, *Berney*, *Borvey*; 1342: *Berwey*; 1391: *Bernee*; 1398: „platee *Berueucha*” (Nagy-Károlyban); 1411: *Berwe*; 1418: *Berue*; 1427, 1466, 1476: *Berwey*; 1487: *Berwe*; 1475: *Berwen*; 1477: *Bewrwen*; 1435 k.: *Berwely*; LIPSZKY: „*Börvény* vel *Bervély*”; ma: *Börvény* Szatmárban Nagykarolytól észak felé. A helynév a szláv *Berivoj* személynévre vezethető vissza (I. PAIS: MNy. XXVI, 309), tehát a végén az *ej* kettőshangzó etimologikus. Érdekes az 1475-ből és 1477-ből való a végén *n*-nel írott és nyílván *ny*-nyel ejtett forma.

Egy Baranya megyei helynév, amelynek első előfordulásai 1287: *Boyad* és 1313: *Boya*, s amelynek további XIV–XV. századi adatai *Boya* és *Baya* alakokat mutatnak, az 1559. évi adórajstromban mint *Desew Bolya* szerepel (CSÁNKI II, 474).

16. A XIV–XVI. században *Vray*, *Wray*, *Uray* írású formában előforduló Torda megyei helynév (CSÁNKI V, 743) LIPSZKY szerint *Uraj* vagy *Uraly*, ma Mező-Uraly Torda-Aranyos megye keleti határán. 1914-ben az *Uraj* tulajdonnevekkel foglalkozva (MNy. X, 131–2) azt írtam, hogy „a mai alak szövégi *ly*-e újabb fejlődmény, esetleg helyesírási erőszak szülötte”.

Egy régi cikkemben (MNy. VII, 411–2) a KRESZNERICSTÓL KÖZÖLT *álly* 'közföld' szót a 'bevágás, rovátka' értelmű *aj* ~ *áj* szóval kapcsolom össze és az *lly*-es írást KRESZNERICS helyesírási különösködésének jelzem: „mint-hogy az Őrségben sem most, sem akkor nem ejtettek *ly*-et vagy *lly*-t, hanem *l*-t vagy *ll*-t. Az *lly* helyett tehát éppen úgy *j*-t kell olvasnunk, mint pl. a borsodmegyei *Kemely* p. és a biharmegyei *Pocsaly*¹ község nevében. Különben Szilágyban az *áj* »völgy«-et is *ály*-nak mondják, vagy talán inkább írják.” — Később (MNy. XII, 78) az *oszjú-aj* 'asszú vagy száraz völgy' összetételből megfejtett Szolnok-Doboka megyei *Oszvaj* helységnévnek 1750: *Oszvaly* és LIPSZKY: *Oszvály* formájára mutatok rá, azzal, hogy bennük a végső *j*-t *ly*-lyel írják.

Az, ami 1408-ban *Nagymusay* (KárOkl. I, 544; vö. CSÁNKI I, 412), LIPSZKY szerint: „*Musaj* vel *Muzsaly* h. *Mužjowá* s.”, a Hnt. 1873. szerint: Nagy- és Kis-*Muzsaly* Bereg megyében.

¹ A GÖNÇYZ-féle megyei térképen.

17. Az 1135: „arator *Bozteh*” nevének eredetije a cseh *Bozteh*, *Boztech* olv. *Božteh* (MELICH, Szláv Jövsz. 1/2, 106). 1290/1386: „de *Boztheh*” (HazOkm. VIII, 284); 1293: „de *Boztuh*” (ÁÚO. X, 130); 1295: „de *Boztuh*” (i. h. XII, 581); 1300: „de *Bozteh*” (i. h. X, 393); 1300 más okl.: „de *Bozteh*” (i. h. X, 409). Ennek a Fejér megyei helynek a neve LIPSZKY-nél: „*Vasztil* vel *Vasztély*”, FÉNYESNÉL (GeogrSzót.) és Hnt. 1873.: *Vasztil*: a GÖNCZY-féle térképen: *Vasztély*; KARÁCSONYI (MNemz. II, 117, 330) *Basztély*-nak tudja. A szöveg változását illetően ez esetben ilyen alakokkal számolhatunk: *Bosztex* > *Basztei* ~ *Basztéi* > *Basztély* vagy *Basztii* > *Basztily* > *Basztil*.¹

18. Az *ly*-lyel kapcsolatban, amelynek *r*-ből lett *l* az előzménye, egy adatpótlás: a *mártir* szóvégi *r*-jének *l*-lé elhasonulására az 1530–1531. ÉrsK.: *martyll* adatnál majdnem egy teljes századdal korábbi 1439: *Adryanmarthel*; ma: *Mártély* Csongrád megye (CSÁNKI I, 678).

A *gömbörög*, *gömbörödik* vagy *hempereg*-féle esetekben Benkő (19) szerint az *r* csak korábbi *-l*-ből fejlődhetett. Nem szükségképpen. T. i. az *-r*-et tartalmazó formák lehetnek *-r* gyakorító képzővel alakult külön származékok is, amilyen *sukor*-, *homor*-, *kunkor*-, *hunyor*-. Így a *gömböl[ly]ödik* és *gömbörödik* mellett figyelembe veendő a *gömörödik* ~ *kömörödik*, *göbörödik* ~ *gibérödik* 'kissé megfagy', valamint a *gömöjödik*, nyilván korábbi *gömölödik*-ből (MTsz. *gémberedik* al.).

19. Hogy az *ly* és *ny* történetének párhuzamosságára gondot fordít Benkő, csak helyeselhetjük. Ez is egyik bizonyossága annak, hogy kiváló mértékben megvan a képessége és készsége arra, hogy az aprólékos fürkészgetésen túl nagyobb összefüggésekben gondolkodjék. Csakugyan megvan a valószínűsége annak, hogy az *l*: *ly* meg az *n*: *ny* körbeli jelenségeket egy szélesebb tendencia fonálára fűzhetjük. Itt is hangsúlyozom, hogy ha fonetikai szempontból megfelelően tudnók jellemezni az *ly* vagy *ny* hang történetében fellépő változásokat, valószínűleg többféle tendenciának a nyitjához közelebb férkőzhetnénk. Azonban a tendenciák tisztázását azzal is — valószínűleg nem kevésbé — előmozdíthatnók, ha összeállítanók és rendszereznek azokat az eseteket, amelyekben az eredeti *l* megőrződött, vagy a valami változás után keletkezett *l* nem változott tovább.

20. Benkőtől értékes észrevételeket kapunk az *ly*-lyel kapcsolatos köznyelvi hangfejlődésről (75–6). Szívesen olvasnék erről jóval többet is, és célszerűnek ítélném, hogy Benkő mint a most esedékes helyesírás ügyének is egyik fő mozgatója nyilatkoznék jelenlegi *ly*-es helyesírásunk fenntartásának vagy megváltoztatásának nemrég napirendre került, de aztán — szerintem helyesen! — elodázott kérdésében.

*

Az anyag és kérdéskör, aminek Benkő nekivágott, a maga — talán itt is elég érzelhetően — bemutatott zsúfoltságában, összevisszaságában trópusi őserdő. Ezt egy francia diszkertté nem lehetett hirtelen, egyetlen nekiveselkedéssel átformázni, de az őserdő számos titkához Benkő megtalálta az utat vagy kitűnő segítséget nyújtott nekünk, az úgynevezett opponenseknek és az utánunk jövőknek a titkok megközelítésében. — Meg kell mondanom, hogy az előzőkben jó csomó kérdést nem Benkőnek vagy elsősorban

¹ Megjegyezni való, hogy a szláv eredeti ž hangjával szemben a magyarban sz van.

nem neki vettem fel, hanem az ő hatása alatt saját magamnak. Némelyekre talán sikerült megfelelnem vagy esetleg sikerülni fog a jövőben, másokra nem.

A fő eredmények, amelyeket Benkő maga megjelöl, attól, amit én előadtam, egyáltalában nem inogtak meg, hanem az *ly* történetére vonatkozó tudásunknak a fő kristályosodási pontjai lesznek.

Egy, előadásom elejéről elhagyott részletben Benkő Lorándról azt mondtam, hogy „egyik legsikeresebben működő fiatal nyelvészünk”. Most helyreigazítom magamat, azzal, hogy kihagyom az *egyik* jelzőt. Meg vagyok azonban győződve, hogy ezt a kihagyást csak átmenetileg, rövid időre tehetem meg, mivel bizom abban, hogy tudományunknak „fiatal” jelesei mihamarabb alkalmat adnak nekünk vagy más illetékeseknek, hogy szeretettel — a tudomány és a mögöttünk levő ifjúság szeretetével „megopponáljuk” és a tudományos elismerés hozzájuk méltó magas fokán fogadjuk őket.

BÁRCZI GÉZA MEGJEGYZÉSEI:

A szerző munkájában is, de főleg a hozzá fűzött módszertani fejtegetésekben rámutatott a magyar hangtörténeti kutatások jelenlegi állására. S valóban, ha helyesen akarjuk a tudomány fejlődésének szempontjából a most megvitandó mű szerepét, fontosságát megítélni, szükséges a tudománytörténeti előzményeket számba venni, rövid visszapillantást vetni az elmúlt évtizedek nyelvtudományi munkásságára.

Kétségtelen, hogy az elmúlt félszázadban a magyar nyelvtörténeti kutatás a nyelvtan — hangtan, szótan, mondat — és a szókincs terén egyaránt igen jelentős teljesítményekkel dicsekedhetik. A vizsgálat a nyelv történetének változatos területeire kiterjedt, nyelvünk fejlődésének igen sok részletéről van megközelítő képünk, látunk folyamat-láncolatokat és összefüggéseket, hangtörténeti tendenciák, nyelvtani rendszerdarabok keletkezése és módosulása bontakozik ki előttünk, kirajzolódik a nyelv történetének egésze és a történetnek a nyelv társadalmi funkciójához való kapcsolata, úgy hogy mindnyájan nemcsak lehetségesnek, de égetően szükségesnek érezzük az eddigi eredmények szintézisbe foglalását. Ámde ha akár valamely részletkérdésbe akarunk mélyebben behatolni, akár az eredmények összefoglalására vállalkozunk — még olyan szerény keretek között is, amilyent, mondjuk, egy, a szakemberek számára sem haszontalan egyetemi tankönyv jelent —, világosan látjuk, hogy az eddigi szép eredmények sokszor viszonylag csekély bizonyító anyagon épülnek, s bármilyen meggyőzőknek látszanak, — pedig nem is látszanak mindig azoknak — mégis éppen a felhasznált nyelvtörténeti anyag korlátozottsága miatt igen gyakran a kétségnek és a bizonytalanságnak árnyéka borong fölöttük.

Mindnyájan tudjuk, hogy az elmúlt évtizedekben is akadtak kutatók, kik egy-egy kérdésnek teljesen végére akartak járni, s szinte ádáz szorgalommal gyűjtötték össze a lehetőleg teljes adattárt, legalább abból a korból, melyet a vizsgált jelenségre a legfontosabbnak tartottak. (Gondoljunk pl. LOSONCZINAK az *ö-zésről* írt tanulmányához csatolt óriási anyagra, vagy KNIEZSA szép tanulmányára, melyet a *zs* hangnak szentelt.) Ámde az ilyen kimerítő anyagon épült monográfiák viszonylag kevés számúak voltak, s az elért eredmények kis részét szolgáltatták. Azonkívül az anyagfőhalmozásnak maguk a szerzők vetettek korlátot, mégpedig nem mindig a legkívánatosabb

módon : egy-egy bizonyos korra szorítkoztak, melyet többé-kevésbé szerencsés megérzéssel döntő fontosságúnak vélték ; vagy elhanyagolták a nyelvjárások nyújtotta tanulságokat kisebb-nagyobb mértékben, úgy hogy az imponálóan nagy nyelvi anyag még sem volt mindig alkalmas arra, hogy a kérdés teljes földolgozásához segítsen hozzá. Azonfelül egyéb módszerbeli hiányosságok lazították az eredményeket. Ha nem nézték is teljesen elszigetelve a vizsgált jelenségeket, sőt igen is kerestek összefüggéseket, rendszerint nem fogták meg a problémát már eleve a maga komplexitásában, nem törekedtek valamennyi, legalábbis valamennyi észrevehető kapcsolatát földeríteni. Tudjuk, hogy az összefüggések ilyen elhanyagolása a problémák mesterséges elhatárolása néha kiváló kutatók sajnálatos melléfogásait eredményezték.

A múlt gyakori negatívumai a módszer szempontjából kidomborítják Benkő Loránd tanulmányának fontosságát. A szerző, ha nem is abszolút értelemben, teljes nyelvtörténeti és nyelvjárási anyagon vizsgálja problémáit, de oly hatalmas adattárra támaszkodik, amely gyakorlati szempontból kielégítő. a kérdés minden részletének megvilágítására módot ad, s igen kevés a valószínűsége annak, hogy a figyelmen kívül hagyott adatok módosítóan avatkoznának be eredményeibe. A hiánytalan teljességre való törekvés különben sokszor, pl. az újabb századokban egyáltalában lehetetlen lett volna, és egyszerűs mind teljesen fölösleges, de még a kódexek korában sem ígérne olyan eredményt, amely a legcsekélyebb mértékben kárpótolna a ráfordított időért és munkáért, hiszen a szerző így is adatok ezreit gyűjtötte össze, úgyhogy adattára gyakorlatilag egyenlő értékű a teljessel. A szerző vizsgálata kiterjed minden korra, a finnugor együttéléstől napjainkig, ha nem is egyenlő intenzitással és részletességgel, de mindig megfelelő mértékben ahhoz, hogy eredményeit a felületesség vádjá ne érhesse. Szemügyre veszi a nyelvmélekeket és a mai nyelvjárásokat, nyelvtaniróinkat, helynévanyagunkat, szórványainkat, eredeti és jövevényszavainkat, töveket és formánsokat, mindezt persze olyan mértékben, ahogyan a jelenleg rendelkezésünkre álló munkaeszközök lehetővé teszik. Természetesen nemcsak könnyebb lett volna a dolga, de eredményei is nyertek volna szilárdságban, ha fontosabb nyelvmélekeink monográfiászerű földolgozásai nagyobb számban álltak volna rendelkezésére. A jelenlegi viszonyok között azonban ez az anyag, melyre fejtegetéseit építi, igen gazdagnak és jól megválogatottnak mondható.

Nagyon fontos, hogy a szerző problémáját szinte teljes komplexitásában látja, s kezdettől már a tulajdonképpeni kérdés : az *ly* hang története csak mintegy a középpontjában áll a vizsgálatnak, de a változatos természetű összefüggések fonalán rendkívül gazdag kérdéshalmaz kerül megvilágításra, s alig marad az *ly*-lyel kapcsolatos probléma, mely többé-kevésbé tüzetes megvitatást nem kapna. Módszertani szempontból tehát Benkő Loránd műve igen jelentős haladás. — Hasonlóképpen igen fontos lépés előre a kiváratos irányban a szerzőnek az az igyekezete, hogy az *ly* hang történetét a maga nyelvjárási jellegében fogja föl, mintegy fölbontja nyelvünk történetének régiebb szakaszát nyelvjárás-történétté. Ez az eljárás föltétlenül helyes, hiszen hangtörténeti kutatásaink mai szakaszában a XVI. századig voltaképpen csak nyelvjárás-történetről lehet szó, de a nyelvjárási fejlődés e kortól napjainkig sem mellőzhető.

Bár fentebb említettem, hogy a nyelvmélek-monográfiák viszonylag csekély száma az átfogó részletkutatásokat megnehezíti, mégis meggyőződésem, hogy nagyon időszerű megindítani az ilyen alapos, minden kérdésre

kiterjedő nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti vizsgálatokat, mert a rendelkezésünkre álló kiaknázható, de eléggé ki nem aknázott nyelvi anyag, ha nem is végleges, de igen biztató eredményekkel kecsegtet. A nyelvjárástörténeti szempont érvényesítése pedig a tények helyesebb fölfogását, a valóság nagyobb mértékű megközelítését eredményezi. Ezért igen nagy örömmel üdvözlöm ez új szellemű kutatásoknak ezt az első jelentős eredményét. A két típusú munka, a nyelvemlék-földolgozás és a tüzetes monográfia, karöltve az eddigi részlet-kutatásokkal és a szükséges szintézisekkel, valamint a nyelvjárástörténeti szempont érvényesítése nyelvtudományunk hatalmas föllendülését igéri.

Amikor azonban nemcsak készséggel elismerem az áldozatos nagy munkát, mely ebben a — papírsúlyra nem is valami terjedelmes — tanulmányban előttünk van, továbbá azt a gondos körültekintést, amellyel a szerző saját problematikáját kiépítette, ha hangsúlyozom azt a nagyon lényeges haladást, amit a hangtörténeti monográfiák terén Benkő Loránd műve jelent, egyben ezen a ponton egy sajnálatos tényre is rá kell mutatnom. Sajnálatosnak kell tartanom, hogy a szerző abból a hatalmas anyagból, melyet összegyűjtött s melyet műve megírásában a maga egészében nyilván föl is használt, aránylag keveset közölt magában a munkában. Annyit hoz belőle, amennyi az egyes kérdésekkel kapcsolatban álláspontjának, véleményének megvilágítására elég, amennyi alkalmas arra, hogy okfejtésének gerincül szolgáljon. Így a legtöbb esetben a közölt anyag bizonyít is, de néha mégis hagy egy hátsó gondolatot, azt, hogy a teljes anyag közlése esetén talán más következtetés is kínálkoznék. Magam is, a mű olvasása közben többször sajnáltam, hogy nem áll rendelkezésemre az az egész adattár, mellyel a szerző dolgozott, mert úgy éreztem, hogy ezek birtokában egy-egy kétségem eloszlanék, egy másik esetleg határozott ellentmondássá erősödnék. S azt sem szabad elfelejteni, hogy ilyen módon a több év fáradságával összehordott adattár a későbbi kutatások számára nincsen megnyitva. Aki e kérdéshez, melyet természetesen maga a szerző sem tart lezártnak, hozzá akarna majd nyúlni, annak újból el kell végeznie e fáradságos és időrabló gyűjtőmunkát, pedig a tudomány haladását nagy mértékben az biztosítja, ha az utódok az elődök munkájának minden részletét, tehát nyersanyagát is fölhasználhatják, ha lehetőleg semmit sem kell újra-kezdni, csak folytatni. — Ez az anyag esetleg egy más kutató számára teljesen más szempontokat, lehetőségeket vetne föl. A hangtani kérdések sokágú összefüggéseinél fogva esetleg egy más témakörben is fölhasználható volna. Tudom, hogy a teljes anyag publikálásnak a szerzőn kívül eső, talán legyőzhetetlen anyagi akadályai voltak, mert a bizonyító anyag fölsorolása a mű terjedelmét nagyon megduzzasztotta, többszörösére növelte volna. Azt hiszem, ezen a fogyatékoságon azzal lehetne segíteni, ha a szerző anyagát megfelelően elrendezve egy későbbi kötetben közre adná, úgy ahogyan ezt egy másik munkájával kapcsolatban megtette (A Nyárádmente földrajzi nevei: MNyTK. LXXIV; Adattár: A Debreceni Tud. Egyetem M. Nyelvtudományi Int. Kiadványai XXX).

A tanulmány hatalmas és pontos, gondosan válogatott anyagon épült. A nyelvész tulajdonképpeni munkájának fő része azonban az anyaggyűjtés után kezdődik. Benkő ezt a munkát is kiválóan végezte el: az ellentmondó tények káoszában rendet teremtett, következtetései módszeresek, ötletesek, fő és részlet-eredményei általában meggyőzők.

A nyelvészeti kutatások természetével jár azonban — főleg ha ilyen, eddig csak fölületesen érintett témáról van szó, tehát amikor a kutatónak csak

nagyon mérsékelt mennyiségben állanak rendelkezésére régebbi próbálkozások és eredmények, s amikor a vizsgálat új szempontjai egészen új, széles területre terjedő feladatok elé állítják a tudóst — a gondosan fölépített eredmények sokszor nem jelentik az egyedül lehetséges megoldást, és nem minden kutató számára a legvalószínűbbnek ható magyarázatot adják. Nem akarom hosszúra nyújtani szavaimat azzal, hogy elsoroljam mindazokat a tételeket, melyekben a szerzővel egyetérték vagy melyekben okfejtése meggyőzőtt, hiszen a munka jelentékeny részére kellene akkor hivatkoznom. Van azonban egy-két pont, amelyben nem értek vele egyet, azaz pontosabban: amelyben kételyeim vannak vagy maradtak. Ellenvetéseim a legtöbb esetben nem hibáztatások, hanem csak ilyen kétségek kifejezései vagy eltérő vélemények egy-egy, többféleképpen is megítélhető részlet-kérdésben.

A tanulmány egyik legfontosabb része az *ly* hang előzményeivel foglalkozik. Végig megy a finnugor *l'* kérdésén, a jövevényszavak, a belső keletkezésű szavak *ly* hangjain. Ezekkel kapcsolatban sok részlet-megállapítás állja meg a helyét, s a szerző nyújtotta kép általában helyes. Mint az egész könyvön át, a részlet-kérdésekben is mindig érdekes és meggondolkoztató megoldásokat ajánl, s okfejtése gyakran az ellentmondásokat eleve elnémitja. Nem oszlatta el azonban kételyeimet az a megállapítása, hogy a finnugor *l'*-nek a magyarban szabályos *lgy* fejlődésváltozata van. Itt most mellékes, hogy példái közül a *völgy* etimológiája nagyon is kétséges, hogy a *hölgy*-é hangtani szempontból szintén joggal kifogásolható, hogy a *szögy*, *szölgy* változat, ha reális,¹ aligha tartalmaz finnugor *l'*-et, a mordvin *l'* ugyanis nem döntő e kérdésben, viszont az országszerte elterjedt *sül* és főleg *sün* változat inkább *l*-re mutat (noha természetesen szórványos korai palatalizálódás elvégre ebben az esetben is föltehető volna). Nézetem szerint itt a *-gy*-nek képzőként való fölfogása sokkal valószínűbb; mégpedig elsősorban a GYÖRKÉTŐL kimutatott finnugor eredetű *-gy* képzőre kell gondolnunk (MNy. XXXVI, 34), nem pedig a *-d* képző palatalizálódott változatára, mely ellen, úgy látszik, Benkő érvel. A szerzőnek egyetlen komoly érve a *-gy*-nek képzői mivolta ellen az a megfigyelés, hogy a tőle fölhozott *tölgy* típusú öt példában a *-gy* mindig tővéghangzó nélkül járul a tőhöz, holott a *Somogy* típusú szavakban a tővéghangzó hiányára nincsen példa. Ez az érv mérleget érdemel, de semmiképpen sem döntő. Nem akarunk az igen régi *Gyógy* (Anon. *Gyogy*) alakra hivatkozni, melynek tővég-alakulása különleges magyarázatot enged meg, de a tővéghangzós és tővéghangzótlan váltakozás ugyanazon képző esetében egyáltalában nem ritka jelenség, s a *völgy*, *tölgy* szavakban, melyek föltétlenül régebbi alakulások, mint a vitába belevont helynevek, talán azzal magyarázható, hogy e köznevek gyakrabban fordulhattak elő pl. tárgyesetben, többszámaban és *tölyögyek*-ből *tölgyek*, majd innen elvonással *tölgy* könnyen érthető, míg a helynevek esetében legfőljebb a lativusragos alak idézhetett volna elő olyan hangtani helyzetet, melyben a tővéghangzó kiesése természetesen bekövetkezhetett. Különben a *táragy*, *tárgy* stb., melyet később Benkő szintén idevon, esetleg megőrizhette

¹ A szerző a *szögy* alakkal kapcsolatban, melyet *szö'gy-ből származtat, KASSAIRA hivatkozik. KASSAI-nál azonban (IV, 314; V, 17) *szögy* van rövid *ö*-vel, (úgy MTsz.), pedig KASSAI fura etimológiájának a hosszú *ö* sokkal jobban megfelelne, tehát föl sem merülhet az a gyanú, hogy a rövid *ö* KASSAI etimológiája kedvéért született, így a *szögy* alakot csak HORGER bizonyítja (MNy. IV, 467), *szölgy sehol sincs, s a HORGERTŐL jelzett *szögy* *ö*-jének mennyisége lehet más eredetű.

a *-gy* előtt a tővéghangzót. A *jobbágy* is éppúgy viselkedik, mint a *Halmágy*, *Szilágy* stb.¹ Benkő Loránd magyarázatával szemben tehát komoly kételyeim vannak.

A mű egyik legfontosabb és finom részletekben bővelkedő szakasza az *l* palatalizációjával foglalkozik. Nemcsak számos részlet-megoldása igen sikerült és megnyugtató, a fölvetett majd elvetett lehetőségek cáfolata meggyőző, de a fejlődés föltételeinek magyarázata általában szintén elfogadható. Néhány megjegyzésem azonban ezzel kapcsolatban is akad. Első észrevételem nem lényegbe vágó, inkább terminológia kérdése. Nem tartom szerencsésnek a teljes tővégmághangzóját a toldalék részének tekinteni. A tővéghangzónak ilyen toldalék elnevezése leíró hangtanban sem kívánatos, nyelvtörténeti fejtegetésben meg éppen nem szerencsés. Semmiképpen sem valószínű, hogy a tővég-jelleg a fejlődést önmagában meghatározza, tehát nem jellemző a hangtani eseményekre. (Annak ugyanis, hogy a formáns előtti tővéghangzó ki van téve a szóvégen álló és tudvalevően más törvényszerűségeknek engedelmessé tővéghangzó analogikus hatásának, az *l*, *ly* szempontjából nincsen szerepe.) A tővég-váltakozás csupán változatos fonetikai helyzeteket teremtett, és a hangváltásra ez a fonetikai helyzet hathatott irányítólag. Ezt egyébként a szerző maga is világosan látja, sőt ki is fejti. Mégis, mintha saját, nem helyes terminológiája befolyásolná, irányítaná nézetét.

Magát a fő tételt, az *l > ly* változás lefolyását, időrendjét, módjait a szerző finoman fejtegeti, helyes eredményekre jut, s a változás föltételeit is általában elfogadható módon határozza meg. Különösen szép és meggyőző pl. a szóvégi *-l > -ly* analogikus hatással való magyarázatának (a birtokos személyragos alakból) elhárítása, de sok egyéb tétele és bizonyítása is. Nem vizsgálja azonban meg az abszolút szóvégen álló *-l* palatalizációjának kérdését. Felsorolt adataiból az tűnik ki, hogy amikor — a kódexek korában — ugyanazon szó teljes tövében *ly* van, pl. *mélyek*, csonka tövében pedig formáns előtt *l*, tehát pl. *mélben*, a ragtalan csonka töben, azaz abszolút szóvégen ugyancsak *ly*-et találunk, tehát *mély*. Ha ez a tény az adatok tömegére is így áll (itt fájdalomosan nélkülözzük a teljes adattárat), akkor egyes részleteiben másképpen fogalmaznám meg az *l > ly* változásra vonatkozó tételt. Az *l* palatalizációja a nyelvtörténet igen hosszú szakaszán, korszakok láncolatán át ható tendencia volt, de sohasem bírt teljességre, vagy a teljességhez közel járó eredményességre jutni, azaz bizonyos helyzetben vagy helyzetekben megközelítőleg minden *l* jésülését előidézni. (Mellesleg e tény egy igen érdekes problémát vet föl: nincs-e ellentétes összefüggés egy tendencia hatóerejének időtartama és e tendencia intenzitása, hatóerejének teljessége között. E kérdést nem lehet itt félvállról elintézni, noha könnyű volna példákat idézni, melyek ilyen föltevést támogatnának, így az azonszótagú *l* kiesése mintegy 1000 éven át ható tendencia, de a nyelvterület nagy részén nem tudott általánosulni; az *ly > gy* változás a finnugor kortól szinte a középmagyarig tengődik, viszont pl. az *-y*, *-ü*-s kettőshangzók monoftongizálódása, mely általános volt, pár száz év alatt teljesen lepergett. Persze ellentétes példákat is lehetne hozni, azért ez a

¹ Azonfelül mintha ez az *l > lgy* fejlődés-magyarázat ellentmondana a szerző egy másik tételének, annak, hogy az *ly* a *meggy*, *hagymáz* stb., továbbá a *vagy* stb. szavakban nem *j*-n keresztül vált *gy*-vé. Tegyük fel, hogy ez így van. Ámde egy ilyen *l > lgy* változás nehezen volna másképpen érthető, mint előbb a palatalis elem kiválásával, vagy erősebb kihangsúlyozódásával, tehát *ly > l'j* (hasonló jelenségre más nyelvekből, pl. francia nyelvjárásokból és főleg a regionális franciából bőven van példa), majd ebből *lgy*. A *j*, *gy* előtt az *l* (*l'*) változó fokig palatális.

lehetőség alapos vizsgálatot igényel, s erre itt most sem idő, sem alkalom.) Kétségtelen az, hogy az $l > ly$ igen hosszú időre terjedő, de soha teljes intenzitásúvá nem növekvő tendencia volt. A palatalizációra a különböző fonetikai helyzetű segítőleg, illetőleg gátlólag hathatott. Segítette a változást elsősorban az abszolút szóvég (persze megvizsgálandó volna a mondatfonetikai helyzet szerepe is) és a hangzóközi helyzet, másodsorban a mássalhangzó + l + magánhangzó kapcsolat. Ritkán jut érvényre a változás az ómagyar korszakban mássalhangzó előtt, e korszak előtt és után erre is van példa. Valószínűleg sohasem történt $l > ly$ változás szókezdő helyzetben.

Az $l > ly$ változás időrendi kérdését a szerző nagy elmeéllel bogozza és okfejtése általában meggyőző. Úgy látszik, hogy a fentebb említett tényezők — a változatos fonetikai helyzet — nem minden korban egyformán hatottak. A szerző adattára alapján azt kell mondani, hogy az l + mássalhangzó kapcsolatban az ó- és valószínűleg részben a középmagyar korszak is a palatalizációt visszautasította, az ősmagyarban viszont a jésülés nem volt lehetetlen, noha itt arra is gondolhatunk, hogy a török l , melynek fonetikai jellege ma már semmiképpen sem határozható meg, más, palatálisabb színezetű l -et hozott a nyelvbe, és ez hanghelyettesítést tett szükségessé. Ily módon aztán a *bojtorján* és az *Ajtony* példák elesnének. A *gyűl*: *gyűjt* párral kapcsolatban viszont más megoldás irányában lehet keresgélni. A XVI. századtól azonban az $l > ly$ nem példátlan mássalhangzó előtt sem, a szerzőtől említett példák: *mályva*, *golyva*, *selyma* arra mutatnának, hogy a labialis hangnak volt benne szerepe, sőt mintha legújabb időben éppen az l -nek mássalhangzó előtt való palatalizálódása jelentkeznék, mégpedig szélesebb körben és részben a köznyelvben is, úgy látszik, főleg dentálisok és labiálisok előtt: *bol'dog*, *vol't*, *hatol'va* (vagy *bol'dog*, *vol't*, *hatol'va*)-féle¹ alakokban, noha ezek vizsgálata, lemérése, fölbecsülése még nem történt meg.

Igen érdekes és sok gondolatot vet föl a szerzőnek az l + hiátusban levő i , $ë > ly$ változásról szóló fejtegetése. Eredeti szavainkban az l + i találkozás geminált *lly*-et eredményez, mégpedig szabályt alkotó általános érvénnyel. Ezt aligha lehet úgy magyarázni, hogy előbb *ly* keletkezett, s az — minden ide tartozó esetben egyöntetűen — geminálódott *lly*-lyé. A helyzetet nyilván úgy kell fölfogni, mint az l -nek meg az i -nek kölcsönös, kiegyenlítődő hasonulását, ugyanúgy, mint azt a $t + i$, a $d + i$, az $n + i$ esetében látjuk, tehát *nyallya* úgy mint *aggya*, *lattyá*, *fonnya* (*nyalja*, *adja*, *látja*, *fonja*). Latin jövevényszavainkban azonban kettős megfelelést találunk: részben *ly*-et, pl. *gályá*, *sólya*, *petreselyem*, *Kilyén*, máskor, talán ritkábban, a várható *lly*-et: *Cecellye*, *Illyés*, *Gellyén*. Az a körülmény, hogy e kettősség csak latin és neolatin jövevényszavainkban jelentkezik, arra irányítja a figyelmet, hogy okát az átadó nyelvben kell keresni. Valószínű, hogy a magyarországi latinságban, mely tudvalevőképpen több forrásból táplálkozott, a *li*-, *lë*-nek magánhangzó előtt kétféle ejtése volt: *ly*-féle (mint ahogy az olasz *pallio*-ban is), és innen az egyszerű *ly*, továbbá *li*, *lë*, illetőleg *li*-, *lë*-, innen a geminált *lly*. Az előbbi föltehetőleg a neolatin anyanyelvűek latin kiejtéséből indult ki, melyben egykori vulgáris hagyományok érvényesülhettek és sokáig megmaradtak, sőt megismét-

¹ Lehetséges, hogy ezt az artikulációs eltolódást nem, vagy nem csak a követő mássalhangzó, hanem a megelőző magánhangzó is kondicionálja. Úgy látszik, leggyakrabban o után jelentkezik, de itt pontosabb és nagyobb számú megfigyelésre volna szükség. Sajnos, mai kiejtésünk mássalhangzó-színével nyelvészeink, fonetikusaink nem törődnek eléggé.

lódtek, mint a *pallio* példája is mutatja. Fölvethető az a gondolat is, hogy esetleg az egyszerű *ly* régebbi átvételű jövevényekre jellemző. Mindenesetre ez a kérdés vizsgálatot igényel és érdemel. Általában a geminált *lly* eléggé sokrétű problématikájával a szerző röviden bánik el, ez részletesebb kifejtést, alaposabb tárgyalást igényelt volna.

Ezzel kapcsolatban még egy-két kisebb részlet-megjegyzésem is van. A HB. *ovga* alakját nem lehet úgy fölfogni, hogy a *d + i*-ből keletkezett állítólag egyszerű *gy* geminálódása még nem történt meg (mindmáig nem történt meg). Az összeolvadás, melyet, mint mondtam, csak kölcsönös asszimilációnak lehet magyarázni, mindjárt geminált hangokat idézett elő ott, ahol geminált hang lehetséges volt, tehát hangzóközi helyzetben. Mássalhangzó után a geminált hang a magyarban most is (csaknem minden nyelvjárásunkban és a köznyelvben), akkor is lehetetlen volt, már pedig a félhangzó a mássalhangzóval egy jellegű ilyen szempontból (vö. pl. *hattya*, de *hajtya*). E kérdéshez különben egy másik részlet-megjegyzést is kapcsolhatok. Benkő az *l + i*, *d + i*, *n + i* és *t + i* esetében teljes párhuzamosságot tesz föl, mégpedig nemcsak eredményükben, de időben is. Ez nem szükségszerű. A kölcsönös hasonulás a *li*, *di*, *ni* esetében korábban beállhatott, mint a *ti* esetében, mert *ly*, *gy*, *ny* fonémák voltak a magyarban, *ty* ellenben nem. Hogy a magyar a *ty* fonémát sokáig nem ismerte, arra mutatnak azok a, valószínűleg ősmagyar fejlemények, melyek a felszólító módban mutatkoznak a *tő* végső mássalhangzója és a fölszólító mód jele között, így a fölszólító *tuggya*, *bánnya*, *hallya* mellett nem *lattyá*, *tartya* felszólító alakok keletkeznek, hanem *lássá*, *tarcsa*.

Ugyancsak érdekes és fonetikailag nehezen magyarázható a *leány* > *lyány* > *jány* ~ *lány* változás. A hangsúlyos *ë*-nek ilyen viselkedése egészen meglepő. A *fiú*, a *lyuk*, a *tyúk* arra látszanak mutatni, hogy — valószínűleg igen rövid időig — átmenetileg keletkezhetett a magyarban nyomatékcsere következtében mássalhangzó + *i* szókezdet, azaz mássalhangzó + emelkedő diftongus, ez azonban rövidesen valamilyen módon kiküszöbölődött. A *leány* > *lyány*-t Benkő sokkal későbbi fejlődésűnek tartja, bár azt hiszem, a MünchK.: *lan* adatot semmiképpen sem lehet *liány*-nak olvasni. Mégsem gondolok itt nyomatékcsere, hiszen ilyen nyomatékcsere két szótagalkotó között még sokkal meglepőbb volna, a magyar nyelv minden hangsúlyozási törvényével ellenkeznie. Habozva kockáztatom meg azt a föltevést, hogy talán állandó és gyakori összetételekben, mint *apácaleány*, *árvaleány*, *szolgálóleány*, *nyoszolyóleány*, *eladóleány* stb. történhetett az *ë* nyomaték-csökkenése; esetleg kiesése és a hiátustöltő *j*-nek az *l*-lel való érintkezése. Sőt arra is lehetne gondolni, hogy egyszerűen névelős szerkezetben: *a leány* történt a változás, bár ebben az esetben föl kellene tenni, hogy a határozott névelő egykor hangsúlyos volt, ami meglepő volna; de viszont könnyen megmagyarázhatnók azt, hogy a keletkezett *allyány*-ból *lyány* vonódik el, míg az összetételek esetében a nyelvtörténeti adatok nem segítenek a geminálódás igazolásában. E kérdés tüzetes vizsgálatot igényel.

Német jövevéyszavainkkal kapcsolatban is fölvetek egy megoldási lehetőséget. Látva, hogy e jövevéyszavakban milyen általános a szóvégi *l* helyett az *ly*, meggondolandó az a lehetőség, nem volt-e ez a német *l* lényegesen palatálisabb, mint a magyar (az osztrák *l* ma sok esetben szinte egészen *ly*), nem történt-e tehát az átvételkor hanghelyettesítés. Ez esetben persze elesnék e példákban a későbbi *l* > *ly* változás. Ha a német *l* valóban a magyar *ly*-hez volt közelebb, mint a magyar *l*-hez, legalábbis bizonyos fonetikai helyzetekben,

abban az esetben azt is meg kellene vizsgálnunk, hogy a *borbély*, *erkély*-féle alakulások nem a németben történtek-e. Ezt a lehetőséget különben a szerző is fölveti.

Általában, mint már latin jövevényszavainkkal kapcsolatban is céloztam rá, s a németekkel kapcsolatban is fölvetem, a jövevényszavakban sokkal több figyelmet kell szentelni az átadó nyelvben lepergett folyamatokra és az átadott *l*-ek hangszínére, mert igen gyakran ebben lehet a magyar hangállapot nyitja, és teljesen helytelen útra tévedünk, ha ezekben magyar folyamatokat keresve, ezek alapján próbáljuk meg a magyar hangfejlődés feltételeit és szabályait megállapítani.

Miután a szerző alaposan megvizsgálta az *ly* forrásainak, a hanghelyettesítésnek, az *l* > *ly* hangváltozásnak kérdéseit minden águkban-bogukban, összehasonlítva a megfigyelt folyamatokat a rokon jelenségekkel, kitérve a helyesírástörténet idevágó kérdéseire is, és általában szakirodalmunkat szép okfejtésekkel, szaktudásunkat komoly új eredményekkel gazdagítva, az *l* és az *ly* hang további fejlődésének szentel igen érdekes és meggyőző fejtegetéseket. Munkájának ezt a részét ugyanaz a gondos, körültekintő lelkiismereteség, finom következtetés és óvatos formulázás jellemzi, mint az előbbieket. Itt egy kisebb kérdésben nem tudott meggyőzni. A szerző tagadja ugyanis, hogy az *lt* > *ít* változás közbeeső foka **lyt* volt. Erre a negatív magatartásra azonban meggyőző bizonyítékot nem tud fölhozni. Nyilván itt egy több rétegben egymástól elszakítva lepergett folyamatról van szó. Igaz, a *bojtorján*-nak nincsen *ly*-es (vagy ezzel egyenlő hangértékű) írása. De mikor lett volna, ha adatainkban az *l*-nek sem találjuk nyomát? A magam részéről különben a *Torontál* alak fejlődését sem tudom másképp elképzelni, mint *ly*-en át. — Igaz a *gyojcs*, *gyümöjcs*, *majter*-féle nyelvjárási adatoknak *ly*-es változatuk nincs kimutatva. Ez nem meglepő, az ellenkező volna az. A szerző másutt meggyőzően bizonyítja, hogy az *ly*-es ejtés sokkal tovább és sokkal nagyobb területen uralkodott, mint eddig gondoltuk. Tehát e viszonylag újabb palatalizációknak a magyarázata semmi nehézségbe sem ütközik. Hiszen még az *ly* eltűnte után is megtörténhetik, hogy *ly* variáns keletkezik egy-egy ilyen kapcsolatban, melyet a laikus egyáltalában nem hall, amint pl. a *faqylalt*-nak gyakori *faqylalt*, *faqylaljt* ejtése mint átmeneti fok a *faqylajt* mellett eddig senkinek sem tűnt föl. Ez a sorsuk olyan jelenségeknek, melyek kései és rövid életű variánst produkálnak. Azonfelül amikor e szavakban az *l* > *ly* változás történt, az irodalmi nyelv és az irodalmi helyesírás-változatok már oly általános hatást gyakoroltak, hogy írásban a nyelvjárási formák erősen háttérbe szorultak, s az írott szövegek legfőljebb táji színezetű, de általában egységhez igazodó nyelvet tükröznek, tiszta nyelvjárási szöveg vagy egyáltalában nincs, vagy egészen kivételes. Amely szavakban a palatalizáció nagyobb elterjedtségű és régibb keletű, ott megvan az *ly*-es írás (vö. *mályva* stb.).

A szerző végül a köznyelvi hangfejlődésnek szentel egy rövid, de tömörségében is gazdag tartalmú, jó áttekintést adó fejezetet. Itt csak abban nem tudok a szerzővel egyetérteni, hogy köznyelvünk főforrását keleti, északkeleti nyelvjárásokban keresi. Az északkeleti, ha ezt nem földrajzi értelemben, hanem a nyelvjárásbeosztás megszokott terminológiája szerint vesszük, még elfogadható. Saját, itt nem részletezhető kutatásaim azt a nézetet érlelték meg bennem, hogy az a nyelvjárási kiegyenlítődés, mely irodalmi nyelvünk alapja lett, a Felvidéken ment végbe, és háttéréül, bár ez egyelőre inkább csak sejtés, Kassa és környékének nyelvjárása szolgált.

Néhány apróbb észrevételem volna még. A *naspolya* ~ *lasponya* viszonya nyilván részleges hangátvetés (12, 28), ellenben a *kalitka*, *pełyva* szavaknak hangátvetéses magyarázatát (13) bizonyítani kellene, mert ebben a közfelfogás eltér. A német *müle* -e-je nyilván eltűnt már a németben jövevényszavaink túlnyomó részének bizonyossága szerint, tehát főlöleg az -e-nek a magyarban való eltűnését fejtegetni, az *ly*-nek itt valószínűleg más oka van, mint a hangzóközi vagy hangzóelőtti helyzet (16). A *beljebb*, *följebb* más keletkezésű, mint a *küljebb* (a *teljes* vitatható), de mind a két típus különbözik a *széjjel* és a *hülye* esetétől (18). Az *l* képzővel váltakozó -r nem okvetlenül hangváltozás eredménye, lehet más képző is (19). Általában többször lehetett volna figyelembe venni a képzőváltakozás vagy képzőcsere lehetőségét (pl. *-ály* ~ *-ány* esetében). A képzők tárgyalásában lehetett volna LEHTISALOT is idézni (19). A *gyékény* szóval kapcsolatban valószínűbb egy török *jiken* előzmény (27). Nem értem miért és hogyan okoz a magánhangzók zöngéssége palatalizációt (45). — Egy szó pro domo : a *fogoly*, *szugoly*-félékkel kapcsolatban én azért beszélek XI. századról, mert a kérdéses dolgozatban a XI. század nyelvével foglalkozom.

Kisebb filológiai pontatlanságot csak egyet találtam : a *szógy*-gyel kapcsolatban hivatkozás történik WICHMANN : Nyr. XLI, 37-re, ott azonban e szó nincs megemlítve.

Nyelvi szempontból a tanulmány világos, jól van megírva. A szabatoság ellen nagyon ritkán vét : első pillanatra meglepő, amikor azt mondja, hogy a BécsiK.-nek *ly*-hang-jelölésében alig van rendszer (40), de ezt arra érti, hogy a hanyag író vagy másoló sokszor vét a saját helyesírásrendszerére ellen ; ez persze nemcsak az *ly* jelölésében jelentkezik. Magyarosság szempontjából azt jegyzem meg, hogy gyakran használ *-nál*, *-nél* ragot *-ban* vagy *-kor* helyett.

Összegezve véleményemet, BENKŐ LORÁND értekezése kiváló teljesítmény. Módszerbeli újságát már kiemelttem. A monográfia igen nagy, gondos és leleményes munkán épül, eredményei sok újat hoznak és általában meggyőzők. Okfejtése logikus. Részleteiben is sok ötlet, finom megfigyelés, értékes gondolatláncolat egymást követi a tárgyalás során. Szinte nincsen lapja, mely gondolatindító ne volna. A tanulmány számottevő lépés a magyar hangtörténeti kutatásban, mert teljesebb módszerrel olyan bozotos téren ért el jelentős eredményeket, melyre, éppen a tények kuszáltsága miatt, eddig senki sem próbált mélyebben behatolni.

BENKŐ LORÁND VÁLASZA :

I.

I. Tanulmányom megírása után néhány hónappal — egy bizonyos alkalommal kapcsolatban — módszertani jellegű megjegyzéseket tettem, melyek azt a célt voltak hivatva szolgálni, hogy dolgozatomnak ilyen szempontból való szükszavúságát pótolják, illetőleg hogy a konkrét hangtörténeti eredményeken kívül a módszertani vonatkozásokra is ráirányítsák a figyelmet. Ezeknek a részben már kinyomtatott megjegyzéseknek a közzététele akkor elmaradt. Bár PAIS DEZSŐnek és BÁRCZI GÉZÁnak bírálataik elején tett módszertani jellegű észrevételei természetszerűleg több ponton érintkeznek saját megjegyzéseimmel, úgy gondolom, nem lesz haszontalan, sőt a kérdéskör kerek egészzé formálása szempontjából szükséges lesz az

elmulasztottakat ez alkalommal pótolni. Ezért — mielőtt bírálóim részletekbe menő észrevételeire válaszolnék — akkori megjegyzéseimet most legalábbis vázaltszerűen összefoglalom.

2. A magyar nyelvtudomány méltán lehet büszke arra, amit több nyelvésznemzedék a hangtörténeti kutatások terén fölépített. Talán nem túlzás azt mondani, hogy aligha van nyelvtudományunknak olyan részterülete, amely annyi neves nyelvészt vonzott volna, amely annyi értékes részletkutatást és szintézist vallhatna magáénak, amely évtizedeken keresztül olyan gazdagon és töretlenül virágzott volna, mint a hangtörténet. Mindez természetesen nem véletlen. Nyelvtudósaink régóta felismerték a hangtörténeti kutatásoknak az egész nyelvtudomány számára való jelentőségét: azt, hogy a hangtörténet mintegy alapstudium a nyelvtudomány más részterületeiben való vizsgálódáshoz, hogy nyelvünk hangtani fejlődésének részletes feltárása nélkül a szókészlet eredetének a kutatásában, az etimológiai vizsgálatokban, az alaktanban, a nyelvjáráskutatásban és még sok más egyéb részterületen mozdulni sem tudunk; egyszóval felismerték azt, hogy hangtörténet nélkül nincs nyelvtudomány.

Valóban nem lehet vitás, hogy a magyar hangtörténet fejlett volna a mi nyelvtudományunkban erősen megtermékenyítő hatású volt. Amikor azonban ezt elismerjük, sőt nagyra értékeljük, nem lehet szó nélkül elmenünk hangtörténeti kutatásaink nem egy hiányossága mellett. Természetesen nem lehet céлом itt a nyelvtudományunk e részterületén végzett munka kritikai értékelése, mert ez a tulajdonképpeni tárgytól kissé elvezetne. De mivel dolgozatom módszertani számbavételéhez e hiányosságok felemlítése megkívántatik, legyen szabad rájuk egy-két szóval kitérnem.

Hangtörténeti megállapításaink egy része nem közvetlen forráskutatásokon, nem nyelvemlékeink közvetlen feldolgozásán alapszik. Nyelvészeink egy-egy vizsgált jelenséghez sokszor évtizedekkel ezelőtt bányásztak elő több-kevesebb forrásanyagot, s azóta ezeknek az adatoknak az alapján fogadjuk el a korábbi megállapításokat, vagy teszünk esetleg újabb észrevételeket. Pedig ezek a korábbi adatfeltárások nem egy esetben félrevezetők; néha helytelen válogatást, máskor a forrásanyag kis mértékű ismeretét mutatják.

Hangtörténeti dolgozataink egy részének az a jellemzője, hogy a jelenségek vizsgálatát időben korlátozza, vagy csak bizonyos leszűkített nyelvi anyagra építi. Nem egy tanulmány megreked például az ómagyar kor végén vagy jobbik esetben a kódexek korában, s az újabb fejlemények felderítését már nem tűzi ki célul. Más tanulmányokban a hangtörténeti megállapítások csak a jövevényszavak vallomása alapján vannak levonva, nyelvemlékeink és mai nyelvjárásaink tanúságtételét már nem használják föl. Mindezek következtében tehát egy-egy jelenség fejlődését nem láthatjuk a maga teljes időbeli egészében, s nem ismerhetjük meg a rendelkezésre álló teljes nyelvi anyag alapján, csupán mindkét vonatkozásban részleteiben.

Az egyes hangtani jelenségek, tendenciák megannyi szállal fűződnek egymáshoz, azaz minden jelenséggel egy csomó kapcsolatos jelenség függ össze. Elég kevés azonban az olyan hangtani tanulmányunk, amelyik ezeknek az összefüggéseknek a felderítésére és bemutatására kellő gondot fordítana. Így a belső nyelvi fejlődés fontos mozzanataira, egymással való kapcsolataira viszonylag kevés fény derül.

Ismeretes, hogy nyelvünk hangtörténete nem egységes, nem homogén

fejlődési menet, hanem lényegében véve a különböző nyelvjárások sokszor egymástól erősebben elütő, sőt önmagukon belül sem egységes hangtörténeti fejlődéséből tevődik össze. Ezt a tételt ugyan szokás volt hangoztatni, de a gyakorlatban igen kevesen gondoltak rá. Így azután a különböző munkákban megrajzolt hangtani fejlődések sok esetben természetellenesen egyszerűekké váltak, mert nem tükrözték a nyelvjárások sokrétűségét.

Ismeretes továbbá, hogy a hangtani fejlődmények sokszor nem függetlenek a fonetikai helyzettől, azaz a hangok nem környezetüktől függetlenül változnak. Hangtani tanulmányaink egy része ebből a szempontból is leegyszerűsíti a problémákat, s ezáltal nem tud a valóságnak viszonylag teljesen megfelelő képet nyújtani.

Végezetül mutassunk rá még egy hiányosságra. A magyar hangtörténetben a kutatás súlypontja a magánhangzókra esett, mert a közhiedelem szerint a mássalhangzók története jóval kevesebb problematikát rejt magában. Bár egyes magyar mássalhangzók története valóban nem túlságosan komplikált, ez a nézet alapjában véve nem állja meg a helyét. Élénk példája ennek a maga szövevényességével az *ly* hang története is. Az egyoldalú magánhangzó-kutatások így azután azt eredményezték, hogy a magyar mássalhangzók történetének felderítésében bizony még nagy lyukak tátonganak.

Korántsem akarom azt állítani, hogy a felsorolt hiányosságok mindegyike minden magyar hangtörténeti tanulmányban jelentkezik, vagy ahol jelentkezik is — a tanulmány célkitűzéseit figyelembe véve — hibául róható föl. Mint típusihányok azonban kétségtelenül föllelhetők hangtörténeti irodalmunkban.

3. Az elmondottak több ponton is összefüggenek tanulmányommal, illetőleg azzal a módszerbeli képpel, amelyet tanulmányom tükröz vagy tükrözni akar.

Mindenekelőtt befolyásoltak a témaválasztásban. Egy pillanatig sem hittem, s ma még kevésbé hiszek abban, hogy a hangtörténeti kutatások másodrendű fontosságúak vagy akárcsak átmenetileg is elhanyagolhatók, háttérbe szoríthatók lennének nyelvtudományunkban, s e tárgykörből, hogy úgy mondjuk: nem időszerű témát meríteni.* Nézetem az volt, s ma még inkább az, hogy a hangtörténeti kutatásokat éppen úgy tovább kell fejleszteni, mint nyelvtudományunk egyéb ágait, s a továbbfejlesztéshez itt is a minél alaposabb r é s z l e t t a n u l m á n y o k szolgáltatják az első jelentős lépéseket. Ezért nem ok nélkül esett a választásom a hangtörténet egyik részterületére: egyetlen hang történetére; s a magyar hangtörténeti kutatások helyzetét tekintve nem ok nélkül merítettem témámat éppen a mássalhangzók köréből.

Egy hang történetének a feldolgozása látszólag nem fér össze teljesen azzal a fontos módszertani követelménnyel, hogy az egyes hangtani jelenségek egymással való összefüggéseire mindig erősen tekintettel kell lennünk.

* A hangtörténet bizonyos fokú alábecsülése azok közé az utóbbi években nyelvtudományunkban elharapódzott, káros hatású, helytelen túlzások közé tartozik, amelyek többek között az általános nyelvészetnek kevés vagy éppen semmi konkrét nyelvi anyag felhasználásával való művelését, az etimológiai kutatások lekicsinylését, a helynévkutatásnak és a nyelvészeti alapokon történő településtörténeti kutatásnak a szinte teljes visszaszorulását és a nyelvtudományi jellegű őstörténeti kutatások eredményeinek a kétségbevonását is eredményezték. Rendkívül örvendetes tény, hogy e hibás nézetek cáfolatát nem kis mértékben könnyítik meg számunkra a közelmúltban nálunk járt szovjet nyelvtudósok, SZEREBRENNYIKOV akadémikusnak az előadásából mindenek számára világosan lesűrhető tanulságok.

De ez az ellentét valóban csak látszólagos. Aligha van olyan hangtani jelenségünk, amelyik — legalábbis sokszoros áttételekkel, láncolatokkal — közelebről vagy távolabbról ne függene össze valamiképpen a hangtani jelenségek olyan halmazával, amely már szinte az egész hangtörténettel azonosítható. Világos, hogy már eleve lemondhatunk részlettanulmányok alkotásáról akkor, ha ezeket az összefüggéseket teljes egészükben ki akarjuk dolgozni, s világos az is, hogy ilyen mindent markoló módszerrel a nyelvtudományban annyira fontos részletekből vajmi keveset tudunk megragadni. Persze korántsem akarom ezzel tagadni az összefüggések felderítésének a szükségességét, csupán a meggondolatlan túlzásokkal szemben foglalok állást. Azt tartom, hogy részlettanulmányban nem kell, de nem is lehet a távoli, sokszor láncolatszerű összefüggések tüzetes taglalásába belemenni, hanem fontosságuknak megfelelő arányban kell kezelni őket; azaz a vizsgált fő jelenséggel kapcsolatos egyéb jelenségeket olyan mértékben kell tárgyalni, amilyen mértékben ezek a fő jelenség kialakulásával összefüggenek, amilyen mértékben róluk beszélni a fő jelenség megértéséhez föltétlenül szükséges. Így a fő témával összefüggő jelenségek közül egyeseknek a részlettanulmányokban is alapos kidolgozással szerepelniük kell, míg más jelenségek csak kisebb-nagyobb utalásokra tarthatnak számot. — Hogy a konkrétumoknál maradjunk, az *ly* hang történetét nem lehet a nélkül tárgyalni, hogy ne beszéljünk részletesen a finnugor $l > gy > ? lgy$ fejlődésről, a magyar $ly > gy$, $ly > ny$ változásról, az l kieséséről, a j -zésről és még néhány más kapcsolatos jelenségről. Éppen ezért e jelenségekre munkámban a legnagyobb figyelmet is szenteltem. De az összefüggések ürügyébe burkolózva már teljes képtelenség azt kívánni, hogy az *ly* hang történetével együtt kell feldolgozni például másik három palatalisunk történetét is, vagy hogy az *ly* hang történetének a keretében például nagyobb fejezetet kell szentelni a gemináció kérdésének. Önmagában szép gondolat, hogy a magyar palatalisok története együtt legyen földolgozva; aki azonban csak egy kicsit is belemélyül palatalis mássalhangzóink történeti vizsgálatába, az rögtön láthatja, hogy a *gy* és a *ty* kérdése az *ly* és az *ny* kérdésétől megdöbbenően független külön ügy, de még az *ny* története sem kapcsolható az *ly*-éhez, hiszen a kétségtelen rokonvonások mellett a két hang története számos lényeges különbséget mutat. Teljesen elképzelhetetlen tehát a magyar palatalisok történetét $ö s s z e v o n v a$ földolgozni; az olyan formális együttlétnek pedig, hogy előbb jön az *ly*, azután az *ny*, azután a *gy* s végül a *ty* külön-külön földolgozva, nem sok értelme van, ha csak nem akarjuk az egész kérdést könyvkötészeti problémává alacsonyítani. Az *ly* hang történetének a feldolgozásában természetesen mindig figyelemmel voltam a többi palatalis kapcsolatos problémájára, sőt az *ny*-nek nem egyszer részleteket is szenteltem; de úgy véltem, hogy a nem kapcsolatos problémák tömege mégis inkább az *ny*, a *gy* és a *ty* történetéhez tartozik. Ugyanígy a gemináció részletes elemzése is inkább a gemináció történetéről szóló monográfiába illik bele. — Aligha hiszem tehát, hogy amikor egészséges határokat szabtam a kapcsolatos jelenségek bemutatásának, az összefüggések keresésének kétségtelenül helyes módszertani elve ellen vétettem volna. Sőt, nem hiszem, hogy szerénytelenség azt mondanom, hogy éppen a kapcsolatos jelenségek bemutatása az, amelyben tanulmányom módszere nem kis haladást jelent az eddigi hangtörténeti részlettanulmányokhoz képest.

Dolgozatomban nagy gondot fordítottam arra, hogy a tárgyalt jelenség története a legrégebb időktől egészen napjainkig bemutatást nyerjen. Ezért

— szakítva az eddigi általánosnak mondható gyakorlattal — nem szorítottam egy bizonyos korszakra, s főként nem hagytam ki a tárgyalásból nyelvünk újabb történetének szakaszait. Ezzel az eljárásommal egyrészt be akartam bizonyítani, hogy nyelvünk újabb története legalább annyira változatos, színes, szövevényes a hangtani jelenségek terén, mint a régebbi koroké; másrészt kifejezésre akartam juttatni, hogy a történeti nyelvtudomány a ma is élő vagy a fejlődésében máig fennmaradt nyelvi jelenségek kutatásában akkor érhet el pozitív eredményeket, ha e jelenségek történetét egészen a ma nyelvég végigkíséri.

Talán mindnyájan egyetérthetünk abban, hogy történeti nyelvtudományunk további eredményes művelésének egyik döntő feltétele új nyelvi anyag nagy tömegű feltárása, illetőleg számbavétele, azaz a „vissza a forrásokhoz” elv következetes megvalósítása. Ezért nagyobb szabású hangtörténeti tanulmány megírását ma már nehezen lehet elképzelni a nélkül, hogy a kutató ne vizsgálná végig a feldolgozandó jelenséget legalábbis fontosabb nyelvemlékeink hosszú sorában és a mai hatalmas nyelvjárási anyagban, azaz ne a nyelvtörténeti és a nyelvjárási adatok tömegére építene megállapításait. A finnugor összehasonlító anyag és a jövevényszavak adta tanulmányok számbavétele mellett magam is a legnagyobb gondot fordítottam tanulmányom előkészítésében erre a szempontra, s kutatómunkám eredményeképpen hatalmas mennyiségű adathalmaz gyűlt össze. Tanulmányom megállapításait természetesen minden esetben erre az adattömegre építettem, s kétségtelenül az lett volna az ideális, ha ezt a hatalmas bizonyító anyagot munkámban közzé tudtam volna tenni. Sajnos, a munka korlátozott terjedelme (A/6 ív) erre még csak megközelítően sem adott lehetőséget, hiszen csupán a rendelkezésemre álló puszta adattömeg közzététele 10—12 nyomtatott ívet igényelt volna. Így aligha tehettem mást, minthogy az adattömegből kiválogattam a legértékesebb, a hangfejlődés főbb vonalait legjobban szemléltető adatokat, s csupán ezeket építettem be tanulmányomba, ezek száma is azonban több ezerre rúg. Mondanom sem kell talán, hogy a kimaradt adathalmazt szívesen teszem közzé — amint erre lehetőség kínálkozik.

Nálunk egy idő óta egyre jobban hangoztatott módszertani követelmény a nyelvtörténet nyelvjárásiassá tétele. Ennek elvi helyességéhez vita sem férhet, gyakorlati alkalmazására azonban az egyes konkrét nyelvtörténeti munkákban még ma is elég ritkán kerül sor. Ez a helyzet nem véletlen: kettős nehézségből adódik. Egyrészt a XVI. század előtti időre vonatkozóan a nyelvi anyag viszonylag korlátozott mennyisége, a jelenségek rendkívüli kuszáltsága és a mai nyelvjárási helyzettel való összekapcsolhatóság lehetetlensége miatt csak nagy óvatossággal lehet valamit is megállapítani a nyelvjárásiasságra nézve. Másrészt a XVI—XVII. századtól kezdve a kutatók figyelmét a nyelvjárásiasság továbbra is fennálló problémájáról rendszerint eltereli a kialakulni kezdő irodalmi és köznyelvnek mint viszonylag egységesebb nyelvi anyagnak a vizsgálata. Ezekben a nehézségekben csak úgy lehet úrrá lenni, ha a korábbi időkben a legkisebb fogódzót is megragadjuk és gondosan mérlegeljük a nyelvjárásiasság szempontjából, a későbbi időkben pedig a nyelvtörténeti vizsgálatot két síkon: az egységesebb nyelvnyelvi irodalmi és köznyelv, valamint a tovább élő, sőt egy ideig még egyre jobban differenciálódó nyelvjárási anyagok síkján párhuzamosan végezzük. Ezt a módszert próbáltam következetesen keresztülvinni dolgozatomban: az *ly* hangnak és a kapcsolatos jelenségeknek a történetét mindvégig a nyelvjárásiasság

szempontjából néztem, s a köznyelvi hangfejlődést is ilyen alapon vezettem le.

Már a nyelvjárási szemlélet lényegéből is adódik, hogy a nyelvünkben végbement hangváltozásokat nem lehet egyenes vonalú fejlődményekké egyszerűsíteni. De a tér mellett az idő is föltétlenül számbaveendő tényező: ugyanannak a hangváltozásnak bizonyos időben nagy a hatóereje, máskor egészen elenyészik. Sőt a térbeli és időbeli vonatkozásokon túl, az egyes nyelvjárásokon és ugyanazon az időn belül is tovább bonyolódik a kép: a hangtani tendenciák itt és ekkor sem mindig hatnak egyformán az egyes szavakban, hanem a hangfejlődésbe döntően beleszól az egyes szavak különböző fonetikai felépítése, illetőleg a kérdéses hangnak a szavakban való fonetikai helyzete. Tő elején és tő végén más-más lehet a fejlődés, sőt a tő végén még a különböző toldalékok is más-más irányba terelhetik a fejlődés menetét. Ez utóbbi ok miatt még ugyanannak a szónak is több hangtani változata keletkezhet az egyes nyelvjárásokon belül; ilyen esetben viszont az analógiás változások, elvonódások jutnak nagy szerephez. Mindebből következik, hogy egy-egy kérdéses hangalakot sokszor nem egy történeti fejlődéssel lehet, sőt kell magyaráznunk, s e magyarázat soha nem lehet független a területtől, az időtől, a fonetikai helyzettől és sok más egyébtől. — Tanulmányomban mindvégig erősen törekedtem arra, hogy a hangtani fejleményeknek ezt a szüntelenül változó, hömpölygő áradatát a maga kuszáltságában szemléltessem, s szándékosan gondot fordítottam arra, hogy ne adjak egyszerűbb képet annál, mint amit maga a vizsgált nyelvi jelenség a valóságban mutat. A hangtani fejlődéseket összefoglaló vázlatokban természetesen nem tudtam a szövevényes problémákat teljes részletességgel szemléltetni, de még ezek a vázlatok is élénken feltárják az egyes hangváltozatok bonyolult, többretű eredetét.

Világos tehát, hogy egyetlen hang története is a maga kuszáltságával a nehezen áttekinthető problémák egész tömegét veti föl a kutató számára. Aki e bonyolult problémákat minden számbajöhető vonatkozásukban vizsgálni akarja, annak már szinte eleve le kell mondani arról, hogy egymagában és egy csapásra mindent tisztába tegyen. Magam is így voltam az *ly* hang történetével: igyekeztem feleletet keresni mindenre, ami e kérdéskörrel kapcsolatban fölvetődhetik, de nem egy esetben kénytelen voltam a határozott állásfoglalástól eltekinteni, és a dolog természetéből adódik, hogy határozottabban megfogalmazott tételeimet sem tekintem véglegesen lezártaknak.

II.

1. Most rátérek bírálóm megjegyzéseire. Mind Pais Dezsó, mind Bárczi Géza igen alapos, a részletekbe is elmélyedő előterjesztéseket tettek. Magam is igyekszem hasonló alapos-sággal válaszolni, de ez az igyekezetem természetesen nem juthat el odáig, hogy az előkerült nagyszámú problémával egyenként is minden esetben részletesebben tudnék foglalkozni. A dolog természeténél fogva inkább azokra a részletekre térek ki bővebben, amelyekben nem értek teljesen egyet bírálómmal; ahol nem kell vitatkoznom, ott inkább csak vázaltszerű megjegyzéseket teszek.

2. Bárczi Gézát nem győzi meg az, amit, a fgr. *l* ~ *m*. *lgy* megfelelésről mondtam, s ő inkább hajlandó visszakanyarodni a PAIS—GYÖRKE-féle képzős megoldáshoz.

Nem csodálkozom, hogy Bárczinak javasolt hangtani megoldásaimmal szemben kételyei vannak, hiszen — mint ahogy ezt tanulmányomban jeleztem is — magam sem tartom őket százszázalékosoknak. Feltételesen tett megállapításaimat azonban a képzős magyarázat javára nem tudnám visszavonni, mert e szavakban a képzőelem jelenlétét nem tartom valószínűnek, s a különböző nehézségek ellenére még mindig járhatóbb útnak látom a közvetlen hangtani megoldás valamilyen formáját.

Bárczinak az *ly* előzménnyel szemben felhozott ellenvetéseire a következőket jegyzem meg. Igaz, hogy a *völgy* etimológiája kétes; de nem szabad elfelejtenünk, hogy a szó valamikori *ly*-es tövégét nemcsak az egybevetett vogul szóalakok bizonyítják, hanem a *völgy* magyar *ly*-es nyelvtörténeti adata is. — A *hölgy* fgr. etimológiájának jóságát aligha veszélyeztetheti a fgr. megfelelők mélyhangrendűsége, hiszen a hangrendi átcsapásnak nem ez a szó az egyetlen példája nyelvünkben, s az átcsapás iránya: a mély hangrendűségből magasba való átmenet is szabályszerű. A *hölgy* fgr. előzménye — a maga tövégi *l*-ével — éppen ezért általánosan elfogadott, az etimológia ellen korábban maga Bárczi sem emelt kifogást (vö. SzófSz.). — Lehet, hogy a *szögy* ~ **szölgy* fgr. előzménye végső fokon nem tartalmazott tövégi *l*-t, mert a mordvin *l* e kérdésben valóban nem lehet döntő. De ezzel a magyar szó tövégi *lgy*-jének *l* előzménye még korántsem dől meg, hiszen a szóban, illetőleg annak bizonyos nyelvjárási változataiban végbemehetett a tövégi *l* palatalizációja. S hogy ez utóbbi nem csak elméleti lehetőség, arra világosan utal a *szögy* ~ *sün*-nel azonos eredetű *suly*: *sulyom ly*-e, melynek már a magyar *ly* szempontjából korai alakjaiban is *ly*-es írásmódot találunk: 1336: *Sulyomusfew*, 1386: *Kysswlywmus* (Oklsz.) stb. — A *tölgy* 'quercus', a *tölgy* 'mamma' és a **tálgy* 'tályog' *ly*-es vonatkozásai nem szorulnak itt újabb kifejtésre.

Aligha lehet kétséges tehát, hogy említett hat szavunk magyar *lgy*-je közvetlen összefüggésben áll az e szavak tövégen jelentkező korábbi, jórészt fgr. *l*-lyel. Ennek a felismerésnek jegyében kerestem a tövégi *l* ~ *lgy* váltakozás megoldására közvetlen hangtani magyarázatot, több lehetőséget is fölvetve. Pais Dezső előterjesztéséből kitűnik, hogy most már ő is inkább a közvetlen hangtani magyarázat felé hajlik, bár más úton próbál közeledni a kérdéshez, mint én.

A Pais-féle *tülüs* > *tüllyüs* > *tülgyüs* fejlődési sort egyáltalán nem tartom lehetetlennek, sőt egy analóg példával támogatni is tudom. KNEZSA ISTVÁN figyelmeztetett a múltkoriban *tányér* szavunk olasz nyelvi *l*-es vonatkozásaira. Ezt a szót tanulmányomban nem dolgoztam föl, mivel *ny* hangja a közfelfogás szerint délszláv szóalakok: horvát *tanjir*, szlovén *tanjir* (MIKLOSICH, EtWb. 346) *n*-ére megy vissza (vö. SzófSz.). De jobban utána nézve a dolognak, úgy látom, hogy a magyar *tányér*-nak mégis van valami köze az *ly* történetéhez. A szó régi nyelvi alakjaiban a többelseji mássalhangzó szempontjából négy típust különböztethetünk meg: *ny*-es alakok: BesztSzj.: *tanjer*, 1516: *Thanyr* (Oklsz.), MargL. 36: *tanjerokkal* (NySz.), CAL.: *Tanyer*, SZIKSZF.: *Tanyer* stb.; *lny*-es alakok: SchlSzj.: *talner*, MünchK. 40: *talñeron* (NySz.), ÉrdyK. 169b: *talnyeeron*, 1550: *talñer* (Oklsz.), 1558: *On talner* (Oklsz.), 1564: *thalner* (Oklsz.), MA.: *Tálnyer*, *Talnyir* stb.; *ngy* ~ *nygy*-s alakok: 1647: *tangyér* (MNY. IV, 394), Teleki: FLÉL. 100: *tangyérok* (NySz.), VectTrans. 27: *tangyér* (NySz.), PPB.: *tangyér*, CzF.: *tangyér*, nyelvjárási adatok: *tangyér*, *tángygyér*

(MTsz.), *tāndjēr* (CsángSz.) stb.; *nny-es alakok*: Helt: Mes. 72: *tannéráról*, Lukafalva Maros-Torda m.: *tānnyér* (saját gyűjtéséből) stb. Mint az alábbi adatokból látható, a szó korai alakjai vagy rövid *ny*-esek vagy *lny*-esek. A rövid *ny*-es változatok eredetét aligha lehet máshol keresnünk, mint az említett délszláv formákban. Az *lny*-es alakok azonban nem jöhettek a szláváságból, hiszen ott ilyen formáknak nyomuk sincs. A horvát *taljur* (vö. MIKLOSICH, EtWb. 346) a magyar nyelvi változatok magyarázataiban nem jöhet számításba. Annál inkább összefüggésbe hozható a R. *tālnyér* az olasz *tagliero* ~ *tagliere* ~ északolasz **tagliér* 'vágódeszka, fatányér' szóval, amely az említett délszláv alakoknak is az őse. E lehetőségre már WICHMANN is utalt (vö. MNy. IV, 395), de aztán a délszláv származtatás javára eme ötletét maga is visszavonta, s az olasz eredet lehetősége idővel annyira háttérbe szorult, hogy KARINTHY már csak mint hibás származtatást említi (OlJövsz. 44). Az olasz hosszú *ll*-ből bizonyára elhasonulással lett a magyarban *lyny* ~ *lny*. A régiségben korai időtől kezdve egymás mellett élő magyar alakok így *kettős nyelvjárási átvétellel* magyarázhatók. A mai nyelvjárási helyzet alapján úgy látszik, hogy a délszlávból nyugati és középső nyelvjárásaink kölcsönöztek. — A szó többelseji mássalhangzójának későbbi magyar fejlődményei közül a hosszú *nny*-es alak mind a *tānyér*-ből hangzóközi geminációval, mind pedig a *tālnyér*-ből teljes hasonulással megmagyarázható, az *nygy* ~ *ngy*-s forma pedig e hosszú *nny*-es alakból való újabb elhasonulásnak látszik.

A *tānyér* szó hangtörténetét nem volt hiábavaló részleteznünk, mert e szó — régi *tālnyér* változatának idegen nyelvi *ll* előzménye miatt — nem csupán beletartozik az *ly* történetébe, hanem emellett hangtani fejlődésében két olyan elhasonulásos esetet is mutat, amely összefüggésbe hozható *lgy* végű szavaink Pais felvetette elhasonulásos fejlődésével. A *tānyér*-ban az olasz hosszú *ll*-ből *lygy*-n keresztül *lgy*, a magyar hosszú *nny*-ből *nygy*-n keresztül *ngy* lett, míg a formansos *tūllyüs* alak hosszú *lly*-éből *lygy*-n keresztül *lgy* vált. Mindegyik esetben az történt tehát, hogy a hosszú palatalis az elhasonulás folytán két rövid palatalisra bomlott, majd pedig az első palatalis helyébe a rákövetkező mássalhangzó hatására depalatalis megfelelője lépett. — A Pais-féle magyarázat gyengéjét abban látom, hogy közvetlen nyelvtörténeti adatokkal nem bizonyítható. Bár ez a tény nem kis súllyal esik latba, saját hangtani megoldásaimat egy csöppet sem tartom ennél az elhasonulásos magyaráznál valószínűbbnek. — A Pais vázolta fejlődési sort azonban két helyen módosítanám: a *tūlüs* > *tūllyüs* > *tūlgyüs* sor helyett inkább *tūlyüs* > *tūllyüs* > *tūlygyüs* > *tūlgyüs* sort vennék föl. A *tölgy* szóban ugyanis — N. SEBESTYÉN IRÉN jónak látszó etimológiája (NyK. LII, 4), valamint a régi magyar nyelvi adatok alapján — *l*-es tővéget lehet felvennünk kiindulási pontul. Másrészt pedig *lly* > *lygy* elhasonulásból válhatott ki az *ly* palatalis eleme, s lett a hangkapcsolat *lgy*-vé. Meg lehet még jegyezni, hogy a magyarban a palatalis mássalhangzók előtt az *l*, *m*, *d*, *t* amúgyis kissé palatalis színezetű: *leányel*, *talpalatnyi* stb., így a korábbi *tūlygy* *ly*-ének teljes depalatalizációjáról nem is kell beszélnünk.

Visszatérve mármost az *lgy* végű szócsoport képzős származtatásának kérdésére, e magyaráznak nemcsak a tanulmányomban felhozott és Bärzti-től is számbaveendőnek elismert alaktani érv mond ellent, hanem főként egy logikai érv, amit tanulmányomban csak fél mondatban érintettem. Az imént említett hat szón kívül az a bizonyos feltett denominalis *-gy* képző

— amelynek mellesleg az eredete sem egészen világos — talán még csak két szóban lelhető meg: az *ormágy*-ban és a *jobbágy*-ban, bár ezeknek is meg lehetőszen bizonytalan a magyarázatuk. Ha tehát kérdéses szócsoportunk képzős származtatását elfogadnók, adva lenne egy olyan helyzet, amelyben az amúgyis bizonytalan *-gy* képzőelem hat — esetleg, kevésbé valószínűen nyolc — magyar szóhoz csatlakozik, s ez a hat szó véletlenül mind *l*-t tartalmaz a *gy* előtt, s véletlenül mindnek volt a régiségben *ly*-es tövége is. Ekkora véletlenség még a nyelvben is sok egy kicsit! A jelenséget csak akkor lehetne így magyarázni, ha feltennénk, hogy ez a bizonyos *-gy* képzőelem valamilyen okból különös előszeretettel viseltetett tövégi *ly* előzményű szavaink iránt. Ilyen feltevést azonban nincs okunk megkockáztatni.

Az *lgy* szócsoporttal kapcsolatosan még csak egy rövid megjegyzést teszek. A *kégy* ~ *kőgy* ~ *kőlggy*-öt nem vonnám e csoportba; nem csupán azért, mert tövége nem megy *ly* előzményre vissza, hanem főként azért, mert benne — a HORVÁTH KÁROLYTÓL felsorakoztatott nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint (MNY. XLV, 52—3) — a *gy* tövég előtti *l* hang nem látszik etimologikusnak, hanem későbbi hangtani járuléknak (vö. *hód* > *hold*, *bódog* > *boldog* stb.).

3. Német jövevényszavaink meglehetősen általános tövégi *ly*-ezésének magyarázatában Bárczi Géza meggondolandónak véli azt a lehetőséget, amely szerint a német *l* az átvételkor lényegesen palatalisabb volt, mint a magyar, s ezért hanghelyettesítéssel mindjárt *ly*-nek jött át nyelvünkbe.

E kérdés megítélésében mindenekelőtt szükség volna arra, hogy az ide tartozó szavak német tövégi *l*-jének hangtörténetét, az átvétel időpontjára vonatkozóan fonetikai jellegét germanistáink tüzetesen megvizsgálják.

A német hangtörténet ez ideig még sajnálatosan nélkülözött vallomásánál azonban nem kevésbé fontos, amit e kérdésben a magyar hangtörténetből megtudhatunk. Bár teljesen határozott állásfoglalásra ez utóbbi alapján sincs módunk, bizonyos tények inkább a nem palatalis német tövégi *l* átvételének lehetőségét támogatják.

XVI. századi — a palatalizációt egyébként kitűnően jelölő — keleti nyelvemlékeinkben egyes német jövevényszavaink gyakran fordulnak elő tövégi *l*-es alakjukban. Igaz, hogy e szavakban többször találunk *ly*-es írásmódot is, de az *l*-el való jelölést általában nincs okunk pusztán írássajátságának minősíteni. Különböző is ugyanaz a keleti nyelvemlék az *ly*-esek mellett nem egy esetben *l*-es változatokat is tartalmaz: CAL.: *czikkele*, *Czikkelenkent*; SZIKSZF.: *Muskotal alma*, *Muskotal kórtueli*, *Muskotal [Bor]*; SZIKSZF.: *Tórkól*, *Az szállónak tórkölle*; stb. — Ezeket az *l*-es adatokat aligha értékelhetjük másképpen, mint annak bizonyítékait, hogy a német tövégi *l*-t keleti nyelvjárásaink *l*-nek vették át, vagy legalábbis *l*-nek is átvehették. Ez a körülmény viszont számottevő súllyal eshetik latba a német *l* korabeli fonetikai jellegének a megítélésében. Keleti nyelvjárásainkban a XVI. században már nagymértékben kiterjeszkedett az *ly*-ező ejtés, tehát a német tövégi *l*-nek *ly*-lyel való helyettesítésére az átvételkor minden lehetőség megvolt. Hogy ez a lehetőség mégsem használódott ki, annak oka legvalószínűbben abban keresendő, hogy a német tövégi *l* jóval közelebb állhatott a magyar *l*-hez, mint a magyar *ly*-hez.

A kérdés megítélésében a mai nyelvjárási helyzet sem hagyható teljesen figyelmen kívül. Bár eredeti tövégi *l*-es német jövevényszavainkban a keleti vidékeken ma rendszerint *ly* előzményű *j*-t találunk, egyes depalatalis tövégi

szavak elterjedésének határa messze kitolódik kelet felé. Példának említem a *pendely* néhány keleti előfordulását: Nagybózsva (Abaúj m.), Tiszadob (Szabolcs m.): *pendel*; Dévaványa (Szolnok m.), Doboz (Békés m.): *pëndel* stb. (a nyelvatlasz gyűjtéseiből); Kalotaszeg: *pengyel* (MTsz.). Hasonló adatokat lehetne említeni a *zindely*, *ráspoly*, *símely*, *héhely* stb. szavakkal kapcsolatban is. Ezeknek a keleti környezetben élő német jövevényszavaknak *l*-es átvételűeknek kellett lenniük, mert mai keleti *l*-ező nyelvjárási alakjaik minden bizonnyal megőrzött régiségek, s nem egy — keleten egészen valószínűtlen — tövégi *ly* > *l* depalatalizáció eredményei.

Tudott dolog, hogy német jövevényszavaink XV—XVI. század utáni átvételű rétegei jórészt a felnémetből, közelebbiről a bajor-osztrák nyelvjárásból valók. Ez magyar nyelvjárási viszonylatban annyit jelent, hogy német jövevényszavaink zöme nyelvterületünkön nyugatról hatolt kelet felé, kivéve a fölülről (irodalom stb. hatására) terjedő átvételeket, s az igen csekély számú erdélyi szász kölcsönzéseket. Hogy keleti nyelvjárásainkban a legtöbb német jövevényszó viszonylag később jelenik meg, arról keleti eredetű szójegyzékeink közül egyesek igen szépen tanúskodnak. CALEPINUS erdélyi származású magyar értelmezői nagyon sok, korábbi időből már adatolt német jövevényszavunkat nem vették föl: hogy csak az *ly*-es vonatkozásúakat említsük, hiányzik a máskülönből rendkívül gazdag anyagú szójegyzékből a *döllye*, *erkély*, *fertály*, *fortély*, *gépely*, *messzely*, *mordály*, *pöröly*, *ráspoly*, *stempely*, *tégely*, *téhely*, *tönköly*, *zsemlye*. A Kolozsvári Glosszák viszonylag terjedelmes második részének székely értelmezői: AJTAI MÁTÉ és BÖLÖNI FÜLÖP alig néhány *ly*-es vonatkozású német jövevényszót említenek. A szójegyzékekből való kimaradásnak természetesen nemcsak a szó valódi nyelvi hiánya lehet az oka; de német jövevényszavaink terjedésének a kérdéseit vizsgálva az említett tényeket mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül. — Azzal, hogy német jövevényszavainknak legalábbis egy tekintélyes hányadát nyugati nyelvjárásaink közvetítették kelet felé, a tövégi *l*-es átvétel ténye újabb valószínűsítést nyer. Nyugati nyelvjárásaink a XVI. századtól kezdve ugyanis egyre jobban az *l*-ezés állapotába kerültek, e területen tehát az *ly*-lyel való hanghelyettesítés számításon kívül hagyható.

Még az elmondottak után sem vonnám teljesen kétségbe a német tövégi *l* hanghelyettesítéses átvételének a lehetőségét, hiszen egyes esetekben ez akár analógiás úton is megtörténhetett. Most is úgy látom azonban, ahogy dolgozatomban kifejtettem: német jövevényszavaink túlnyomó többségében nem történt az átvételkor tövégi *l* > *ly* hanghelyettesítés, s e szavakban a későbbi *ly* magyar fejlődmény. — Nyelvünk hangtörténete még abban az esetben sem támogatná a nagyobb méretű *ly*-es átvételt, ha az egykori (!) német, elsősorban bajor-osztrák szóvégi *l*-nek a magyar *l*-nél valamivel palatalisabb volta a germanisztika oldaláról netalán bizonyítást nyerne. — Későbbi magyar tövégi palatalizáció mellett tanúskodnak azok a német jövevényszavak is, amelyeknek tövége eredeti német *r*-re megy vissza. A *borbély*, *erkély*, *korhely*, *kristály*, *kvártély*, *mordály*, *rostély*-féle szavaknak nem egy esetben tűnik fel a magyar régiségben *r*-es alakváltozatuk, ami e szavak *r*-es átvételét és későbbi magyar *r* > *l* > *ly* fejlődését teszi valószínűvé. A német tövégi *l*-re és a német tövégi *r*-re visszamenő szavak magyar tövégi *l*-jének keleti palatalizációja az adatok tanúsága szerint megközelítőleg azonos időben és azonos területen ment végbe, tehát a két szócsoport párhuzamba állítása megokolt.

Ha azonban a hanghelyettesítés lehetőségét az esetek túlnyomó többségében nem tartjuk valószínűnek, akkor valamilyen más magyarázatot kell találnunk arra a kétségkívül feltűnő jelenségre, hogy német jövevényszavaink eredeti tővégi *l*-jének miért felel meg a mai magyar köznyelvben — néhány szórványos esettől eltekintve — általában *j* (írva *ly*). Az okot én a következőkben látom:

A tővégi *l* palatalizációja szempontjából számbajöhető német eredetű szavak tekintélyes hányada a XVI. század körüli időben került át nyelvünkbe. Legföljebb egy évszázad leforgása alatt e szavak nyugat felől elhatoltak a legkeletibb szélekig. A XVI—XVII. század folyamán középső és keleti nyelvjárásainkban már előrehaladott állapotban volt a tővégi *l* > *ly* változás. Így e friss jövevények — jórészt nyugatról kapott — *l*-je keleten nem tudott hosszabb időre *l*-ként megállapodni, nem tudott sokáig depalatalisnak megmaradni. Az történt tehát, hogy a német jövevényszavak a maguk nyelvünkben még megszilárdulatlan, s így a hangváltozásra erősen hajlamos hangalakjukkal éppen belecsöppentek egy javában folyó hangfejlődési tendenciába, amely azután előbb-utóbb elkapta őket, és meglehetősen általánossággal érvényesült bennük. Mivel köznyelvünk *j*-zése a korábbi keleti *ly*-ezésből sarjadt, természetes, hogy e német eredetű szócsoport mai köznyelvünkben általános tővégi *j*-zést tükröz.

4. Bácszi Géza érdekes megállapítást tesz latin jövevényszavaink *l* + *e* vagy *l* + *i*-ből lett *ly*-ére vonatkozóan. Fölveti azt a gondolatot, hogy a rövid *ly*-es *gálya*, *sólya*, *petrezselyem*, *Kilyén* stb. szavak latin *l* ejtémódra, a hosszú *lly*-es *Cecellye*, *Illyés*, *Gellyén* stb. szavak pedig latin *ll*, *le* ejtémódra mennek vissza, azaz latin jövevényszavaink többes *ly*-ének kétféle időtartama a magyarországi latin nyelv kétféle ejtémódját tükrözi.

Eme ötlet alapján első pillantásra csakugyan megoldottnak látszik latin jövevényszavaink *ly*-ének a gemináció szempontjából való kettőssége. Ha azonban jobban szemügyre vesszük a dolgot, más eredményre kell jutnunk. — Bácszi feltevése szerint a korábbi *l* + *i* vagy *e* + magánhangzó kapcsolatból lett magyarországi latin rövid *l* + magánhangzós ejtémód neolatin anyanyelvűek latin kiejtéséből indulhatott ki. Nem érzem magamat illetékesnek arra, hogy romanisztikai problémákban állást foglaljak. Egy megjegyzést azonban megkockáztatnék. Úgy gondolom, hogy ha a magyarországi latin kiejtésben érvényesülő neolatin hatásról beszélünk, akkor elsősorban az olasz, másodsorban a francia jöhet számításba. A latin *l* + *i* vagy *e* + magánhangzós kapcsolatnak azonban — ha az *l*-t magánhangzó előzi meg — az olaszban és jórészt a franciában is hosszú *ll* + magánhangzó felel meg, illetőleg felelt meg korábban: lat. *filia* > ol. *figlia*, fr. *filie*; lat. *folium* > ol. *foglio*, fr. *feuille*; lat. *mellius* > ol. *miglio*; stb. Neolatin hatásra tehát aligha válhatott a korábbi *l* + *i* vagy *e* + magánhangzós kapcsolatból a magyarországi latinban rövid *l* + magánhangzó. A hazai latin ejtémód neolatin gyökerei alapján így nehezen tudnánk a nyelvünk latin jövevényszavaiban érvényesülő kettősséget megmagyarázni, hiszen ha az *e* típusba tartozó szavakban a palatalizáció latin nyelvi fejlődmény volna, akkor a magyarban *e s u p a g e m i n á t á s m e g f e l e l é s t* várhatnánk.

Próbáljuk azonban a kérdést más oldalról megközelíteni. Latin jövevényszavaink magyar nyelvi hangalakja kétségtelenül sok mindent elárul az egykori magyarországi latin ejtémódra vonatkozólag. Ezt kutatóink már régóta észrevették, s Bácszi ötlete végeredményben szintén ezen a talajon fogant,

hiszen a kétféle — más-más szavakban érvényesülő — magyar ejtésmódban kétféle latin ejtésmód tükröződését látja. Igen ám, csakhogy a *gály*a, *sóly*a, *petrezselyem*, *Kilyén*, illetőleg a *Cecellye*, *Illyés*, *Gellyén*-típusú szavaknak a magyar nyelvi ejtésmód szempontjából való két csoportba osztásával bajok vannak: a két csoport csak mai köznyelvünkben válik ilyen élesen szét, az egyik típus rövid *ly*-ét s a másik típus hosszú *lly*-ét csak mai köznyelvünk, illetőleg köznyelvi helyesírásunk tükrözi ilyen világosan. A régiségbeli és a mai nyelvjárásközi adatok azonban mást vallanak. Azt látjuk ugyanis belőlük, hogy a mai köznyelvünkben ilyen szép kettősséget mutató szavakban általában erősen ingadozott, illetőleg ingadozik az ejtés a rövid és a hosszú palatális között. Hogy mindegyik csoportból csak egy példát hozzak erre a nagymértékű ingadozásra, a *gály*a, illetőleg az *Illyés* szót említem. A *gály*a-ban az igen sok rövid *ly*-es alak mellett geminátás alakok is szép számmal mutatkoznak: PESTISZJ.: *galliakrol*, 1570: *gallya* (RMNy. II, 280), GöngyTör.: *Gallya*, SZIKSZF.: *Gallia*, MA.: *Gallya*, Görcs.: Máty. 16: *Gallyac* (NySz.), GKat.: Titk. 362: *Gallyákbeli* (NySz.), CsomaK. 34: *Galliakon* (NySz.) stb. Az *Illyés* rengeteg hosszú palatalist tartalmazó változata mellett se szeri, se száma a rövid *ly*-es formáknak: 1445: *Elyesy* (CSÁNKI II, 238), 1460: *Ilye* (CSÁNKI V, 710), 1461: *Ilyefalva* (SzékOkl. I, 190), 1466: *Ilyeed* (CSÁNKI II, 97); 1522: *Ylyees* (OklSz.), 1533: *Ilyehaza* (JAKÓ, Bihar megye 263) stb. Ez utóbbi szó példái közt szándékosan nem hoztam koraiakat, amelyekben az *i* vagy *y* betűt *i* hangértékűnek is felfoghatnánk. A régi *Illyés* ejtésmódot különben mai nyelvjárási alakok is erősítik: CsángSz.: *il^g*, SzamSz.: *Ijés* stb. — Ha tehát e szavak magyar hangtörténetében jobban körülnézünk, akkor *ly*-ük időtartamából aligha vonhatunk le bármiféle következtetést az egykori magyarországi latin ejtésre vonatkozóan, mivel a **k i i n d u l á s i a l a p i n g a t a g**: a magyarban a kétféle időtartamú *ly*-es ejtést párhuzamosnak, egymás mellett élőnek kell mondanunk. Mindez természetesen fordítva is áll: a magyarországi latin ejtéssel ily módon aligha határozhatjuk meg a kérdéses szavak magyar *ly*-ének quantitását.

Eddig még e szócsoporthoz *ly*-ének eredetére vonatkozóan csak negatívumokat mondtam. Kérdés azonban, hogyan jött hát akkor létre a szóban forgó latin jövevényszavak magyar *ly*-e, s miképpen magyarítható a köznyelvünkben, illetőleg köznyelvi helyesírásunkban jelentkező kettősség. Dolgozatomban — az eddigi nézetekkel ellentétben — főként helyesírási, de egyéb megfontolások alapján is arra az eredményre jutottam, hogy a latin *l + e* vagy *i +* magánhangzó kapcsolatából nem a magyarországi latinban, hanem a **m a g y a r b a n** magában lett *ly +* magánhangzó. Bár ott még azt jelzem, hogy esetleg elképzelhető a régebbi felfogás igazsága is, sőt rámutatok a **s z a v a n k é n t v á l t o z ó k e t t ő s**: latin vagy magyar nyelvi alakulás lehetőségére is, azóta egyre jobban az a nézet szilárdul meg bennem, hogy e szavak *ly* hangja — talán minden esetben — **m a g y a r n y e l v i f e j l ő d m é n y**, s az időtartambeli váltakozás is a magyar hangtörténetben leli magyarozatát. Az ide tartozó egyes szavakban az *ly ~ lly* párok kifejlődése nézetem szerint tehát nem megy vissza kétféle latin ejtésre, hanem a magyar gemináció bonyolult kérdéskörébe tartozó jelenség. Tanulmányomban ugyan expressis verbis nem mondtam ki, de többször céloztam arra, hogy nyelvünkben *l + j* kapcsolatból fejlődhetett rövid *ly* is, meg hosszú *lly* is, mégpedig feltehetően szavanként és nyelvjárásonként váltakozó módon. — Itt van például a *zsály*a szó hangtörténete, amely világos esete e kettős fejlődésnek.

A *zsálya* szintén latin jövevényszó, de *ly*-ének vizsgálatában már eleve nem indulhatunk ki kétféle latin ejtésmódból. A magyarországi latinban biztosan *salvia* volt a szó hangalakja, hiszen a *v* kiesése nem a latinban következett be: vö.: ol. *salvia*, sp. *salvia*, rum. *salbie*, prov. *saubja* stb., hanem kétségkívül magyar fejlődmény. A magyar nyelv tehát *salvia* alakban vette át a szót a latinból, ezt bizonyítják korai szójegyzékeink adatai is: BesztSzj.: *saluia*, SoprSzj.: *saluia* stb. A *v* kiesése folytán így az *l + i* is a magyarban került egymás mellé, s mivel a kapcsolatot után magánhangzó következett, *l + i*: *l + j* lett belőle. Mármost a *zsálya l + j*-je — feltehetően nyelvjárásonként változóan — hol *ly*-lyé, hol meg *lly*-lyé fejlődött: 1530: *wad salija* (MNY. XI, 38), 1558: *Salyas bor* (Oklsz.), CAL.: *Vad sálya*, XVI. sz.: *Salijat* (VARJAS, OrvK. 14), Com: Jan. 25: *sálya* (NySz.) stb. ~ PESTISzj.: *fallija*, 1530 k.: *Sallija* (MNY. XI, 134), 1544: *sallyath* (Oklsz.), SZIKSZF.: *sallya*, XVI. sz.: *Sallia* (NéNy. VII, 178), MA.: *Sállya*, Mel: Herb. 124: *sallyanac* (NySz.) stb. Mai nyelvjárásainkban ugyanilyen kettősség van a szóban: vö. pl.: SzamSz.: *zsája* ~ Vezseny Szolnok megye: *zsájja* (a nyelvatlasz gyűjtéséből). A köznyelvi *zsája* (írva *zsálya*) alak nyilván a rövid *ly*-t mutató nyelvjárási változatok alapján szilárdult meg.

Ennek a világosan magyar hangtörténetű szónak a példája rávilágít a vele azonos fonetikai helyzetű *l + i* vagy *e +* magánhangzót tartalmazó szavak hangfejlődési menetére is. Az említett latin jövevényszócsoport többelseji *l + j*-je ugyanúgy fejlődött, mint a *zsálya* azonos hangkapcsolata, s egyes nyelvjárásokban *ly*-lyé, másokban *lly*-lyé vált. A geminált *lly*-t tartalmazó nyelvtörténeti adatok többnyire nyugatra, a rövid *ly*-es változatok pedig többnyire keletre mutatnak, ami körülbelül megfelel a mai nyelvjárási helyzetnek is. Hogy ma az ide tartozó szavak egy részében köznyelvünkben és köznyelvi helyesírásunkban *ly*, más részében meg *lly* van, az köznyelvünk sajátos kialakulásával függ össze: e szavakat a köznyelv a gemináció szempontjából nem egyféle típusú nyelvjárásokból merítette.

Összegezve tehát: latin jövevényszavaink *li* vagy *le*-ből lett többelseji *ly*-ének kétféle időtartamára nézetem szerint nem a latin, hanem a magyar hangtörténet ad megnyugtató feleletet.

5. Bárczi Géza rámutat arra, hogy a *d*, *t*, *n*, *l*-es tővégeknek és a *j*-s toldalékoknak a kapcsolatából keletkezett alkalmi palatalizációban nem szükség szerű teljes párhuzamosságot föltenni, a *t + j* ugyanis — a *ty* fonéma hiánya miatt — későbbben válhatott *ty*-vé. (Mellesleg megjegyzem, hogy — nagyrészt helyesírási megfontolások alapján — Bárcziéhoz hasonló véleményt jelzett nemrégiben KNEZSA is: Helyesírásunk története 46, 86, 98).

A magyar *ty* hang kérdését senki nem vizsgálta meg eddig tüzetesen. Ha valaki fölfedi *atya*, *bátya* típusú szavaink hangtörténetét, kimutatja *gyertya*: *gyetyán*-féle szavainkban a palatalizáció időrendjét, meggyőzően tisztázza a *lássá*, *tartsa*-féle alakok keletkezését, s általában megtárgyalja a *ty* hang korai léte vagy nemléte körül élénk toluó sok más problémát, akkor a mainál jóval szilárdabb talajon mozoghatunk a *ty* kérdésének a megítélésében az ősmagyarra vagy az ómagyarra vonatkozóan. Nem árt itt rámutatni arra, hogy nemrégiben még az *ly* fonéma korábbi magyar nemlétéről vallott nézet is szinte közfelfogásnak számított, mivel a kérdés sem egészében, sem részleteiben nem volt eléggé megpíszkálva. A *ty* hang esetében a tüzetes vizsgálat meg nem történte egyelőre természetesen csupán óvatosságra int, s

korántsem jelentheti azt, hogy a *ty* valamikori nyelvünkbeli hiányáról vallott nézet helyességét jogunk volna kétségbe vonni. Bárczi igen logikus okfejtése, meg egyéb körülmények — legalábbis mai tudásunk szerint — arra mutatnak, hogy a *ty* hang egy bizonyos ideig valóban ismeretlen lehetett nyelvünkben. Igen kérdéses azonban, hogy meddig tarthatott nyelvünknek ez az állapota.

Az $n + j$, $l + j$, $d + j$, $t + j$ kapcsolatok párhuzamos fejlődményeit, s ezek keretében a *ty* : *tty* hang meglétét én nem az ősmagyar korra vagy az ómagyar kor elejére vonatkozóan tettem föl, hanem kifejezetten első szövege emlékeink koráról beszéltem. Nem vitatom, hogy ebben a korban a $t + j$ *ty*-vé válásának már föltétlenül be kellett következnie, hiszen a kérdés talán nem is dönthető el teljesen. KNEIÉZSA helyesírástörténeti megállapításai (i. h.) ugyan kétségtelenül meggondolkoztatók, de perdöntők nem lehetnek, mert a szóbanforgó igealakok következetes *ti*, *ty* jelölése — mint a *ty* hangnak mégis csak a leggyakoribb jele — nem szólhat a palatalis ejtés ellen akkor sem, ha más fonetikai helyzetű *ty* hangokat — mint ahogy KNEIÉZSA kimutatta — egyes esetekben más betűkkel is jelölnek. A helyesírási tények alapján például a kódexek koráról is állíthatnánk, hogy a *j*-s toldalékok *j*-jét külön ejtették a tövégi *t*-től, sőt ezt az állítást még mai helyesírásunk sem cáfolná meg. De a $t + j$ *ty* : *tty*-vé válásának mind az ige-, mind a névszóalakokban valamikor csak be kellett következnie, mégpedig nyelvünk történetének nyilván nem a legújabb szakaszaiban. Kódexeink geminátát tükröző *tti*, *tty*, *tt* jelölései (vö. pl. : JókK. 13 : *zolgalattyara*, 2 : *yllat-tyara*, 61 : *magyarazattya*, 70 : *kyuanattyaua*, 71 : *barattya* stb.) minden kétséget kizáróan palatalis ejtésre vallanak, így a $t + j$ *ty* : *tty*-vé válásának a kódexek kora előtt föltétlenül be kellett következnie.

Amikor tehát nem vitatom Bárczinak azt a jelen tudásunkkal valószínűnek hihető nézetét, amely szerint a $t + j$ kapcsolatból nyelvünk korai szakaszában sokáig nem lett *ty*, s ezért a négy palatalis viselkedése közti mindenkorai párhuzamosság feltevése nem jogos, ugyanakkor azonban nem adnám fel azt a felfogást, mely szerint például a HB. *latiatuc*, *mulchotia*, *tumetiuc* stb. alakjaiban palatalisok olvasandók vagy legalábbis olvashatók, mint ahogy azt korábban SZINNYEI, PAIS és MÉSZÖLY is vallotta.

A $t + j$, $d + j$, $n + j$, $l + j$ -ből lett palatalisokkal kapcsolatban azonban fölmerül egy másik súlyos hangtörténeti probléma is : a gemináció kérdése. Az elméleti fonetika nézőpontjából úgy látszik, hogy két rövid mássalhangzó összeolvadásából vagy teljes hasonulásából minden esetben geminátának kell alakulnia, amennyiben a hangzóközi helyzet fönnáll. Eszerint a *t*, *d*, *n*, *l*-nek és a rákövetkező *j*-nek az összeolvadása hangzóközi hosszú palatalist kell, hogy eredményezzen. De korai szövegemléinkben, sőt kódexeinkben igen sok $t + j$, $d + j$, $n + j$, $l + j$ -ből lett palatalist rövid mássalhangzónak megfelelő írásjeggyel jelölnek. Bár az ilyen jelölések legnagyobb részét feltehetően az etimologikus írásra való hajlandóság szülte (ennek jegyében írunk ma is *féljen-t*, *látják-t*, *szánjuk-ot* stb.), bizonyos tények arra mutatnak, hogy a palatalizálódható mássalhangzónak és a *j*-nek az összeolvadásából a magyarban egyes esetekben rövid palatalis is létrejöhett.

Latin jövevényszavaink hangtörténetével kapcsolatban az imént már említettük az $l + e$ vagy $i (> j)$ + magánhangzóból lett rövid *ly* + magánhangzó fejleményeket. Van olyan latin jövevényszavunk is, amelyik a hangzóközi helyzetben lévő $n + j$ kapcsolat rövid *ny*-nyé válását mutatja : lat. *litania* > m. **litánia* > Nyj. *létányo*, *letenye* (vö. MTsz.). — De eredeti magyar

nyelvi fejlődményekben is találhatunk hasonló mozzanatokra : Nyj. *színya* (< *színia*), *rínya* (< *rinia*) stb.

Amikor do'gozatomban a HB.-beli *ovja* alakkal kapcsolatban a várható gemináció elmaradásáról beszéltem, akkor a rövid palatalisnak a fentiekkel azonos kialakulására gondoltam. Ezt a nézete net — mint a kérdéses szóalak rövid *gy*-jének a magyarázatában számbajöhető egyik lehetőséget — továbbra is fenntartom. Nem hiszem ugyanis, hogy fonetikailag bizonyítható lenne az a Bárczitól fölvetett álláspont, mely szerint a gemináció szempontjából a diftongus félhangzója mássalhangzó értékű lenne, s ezért utána lehetetlen volna a geminált ejtés; nem hiszem, mert ezt a tételt mai nyelvjárásaink diftongusok utáni geminátái bőven megcáfolják: *szoullott*, *féjjen*, *szöütte* stb. Mindezzel korántsem akarom a magam nézetét, mint a kérdéses HB.-beli szóalak rövid *gy*-jének bizonyosra vehető megoldását feltüntetni. Csupán arra szeretnék rámutatni, hogy ha e szóalak magyarázatában nem akarunk az íráshiba éppen nem elképzelhetetlen, de fölötte kényelmes elméleténél kikötni, akkor más lehetőségek után kell kutatnunk, s e lehetőségek közé én felveendőnek tartom a *d + j* kapcsolat hangzóközi rövid palatalissá válását, mint ahogy az *l + j*, *n + j*, *t + j* esetében sem tudnám az ilyen alakulásmódot a hangfejlődések sorából kirekeszteni. Hogy az összeolvadásból miért jönnek létre egyes esetekben rövid palatalisok, azt esetleg tüzetesebb vizsgálattal sem tudnók eldönteni. Talán felmerülhet az az ötlet, hogy a megelőző vagy követő magánhangzó időtartamának is lehetett valamelyes szerepe a kérdéses kapcsolatok rövid vagy hosszú palatalissá válásában, amennyiben a mai magyar nyelvjárásokból is jól ismert időtartam-átváltással (*nőjön* ~ *nőjjön*, *épen* ~ *éppen* stb.) a rövid magánhangzó hosszú mássalhangzót, a hosszú magánhangzó pedig rövid mássalhangzót vonzott. Bár a számba jöhető szóalakok többsége ezt a megoldási ötletet támogatná, az ellenpéldákat sem kell sokáig keresgélni.

6. Pais Dezső jól látja, hogy a hangtörténeti kutatásnak, s közelebről az *ly* hang története vizsgálatának milyen kerékkötője lehet az etimológiai tisztázatlanság. E nézete tettekben is megnyilvánul, s bírálatában több új etimológiát nyújt, vagy régebbieket más fényben világít meg. Nem feladatomban, hogy ezeket az etimológiákat boncolgassam; nyilván nem egy lesz közöttük, amelyek a tüzetesebb vizsgálat kritikáját is kiállja, s akad talán olyan is, amelyek majd nem bizonyul elfogadhatónak. Egy-két részletmegjegyzést teszek csupán.

A *sólyom* származtatása hangtanilag és jelentésstanilag kifogástalannak látszik; a nehézség alaktani természetű: egy képzőtlen magyar **soul* > **sól* alakot — amely a török *çavli*-t és a magyar *sólom* ~ *sólyom*-ot áthidalná — nem tudunk kimutatni.

Örülök, hogy a *gödölyé*-vel kapcsolatban legalább a német eredeztetés elvetésében találkozott a véleményünk. A szó belső magyar keletkezéséről vallott nézetem azonban nem adnám föl. A törökből való származtatás esetén ugyanis a *gid* ~ *göd* ~ *göd* tő más képzős alakulatait: *gida*, *gidó*, *gede*, *gödő* stb. — amelyeknek a *gödölyé*-vel való összefüggése a l i g h a l e h e t k é t e s, s amelyekre részben elég korai adataink vannak — nemigen tudnók megmagyarázni. A *Gödöllő* helységnévnek a *gödölye* közszóval való egybevetéséről természetesen a török eredeztetés ellenében is szó lehet.

A *béklyó*-ban — GOMBOCZ török adatai nyomán — magyar denominális *-l* későbbi beiktatódását tettem fel. Készséggel elismerem, hogy ez az esetlegesnek jelzett magyarázatomban magyar alaktani szempontból joggal kifogá-

solható. A szó magyar nyelvtörténeti adatai azonban arra vallanak, hogy a BesztSzej óta feltűnő *békó* változatoknál az *l ~ ly*-es alakok jóval későbbiek: először 1590-ben bukkan föl a *béklyó*, 1621-ben a *békló* (vö. NySz., OklSz.). Amennyiben Pais török szófejtése helyes (a Nyj. *bakaló* 'bojt' vallo-mása ez irányban föltétlenül pozitív), arra lehetne gondolni, hogy a kettős átvétel *l*-es tagja jóval később került a magyarba, esetleg az oszmán-törökből. Turkológusaink véleményét jó volna hallanunk e kérdésben.

A *csigolya* — Pais újabb magyarázata nyomán — kikerülhet a belső keletkezésű magyar alakulatok sorából.

A *csáklya* Pais nyújtotta etimológiája — azt hiszem — megoldja e szavunk szláv-magyar vonatkozásban mutatkozó bizonytalanságát a magyar eredet javára. Egy kérdés azonban továbbra is nyitott marad: a szerb-horvátba és a szlovénbe nyilván dunántúli nyelvjárásainkból ment át a szó; de akkor miért találunk ott *l*-es *čaklja* alakokat?

7. Mind Pais, mind Bárczi bővebbet szerettek volna hallani az abszolút tövégi *l* palatalizációjának kérdéséről. Mindketten fölvetik azt a gondolatot is, hogy az abszolút tövégi *l* a toldalékoktól függetlenül is palatalizálódhatott. Vizsgáljuk meg tehát kissé tüzetesebben a kérdést.

Nyelvünk korai szakaszaira vonatkozóan nincs jelentősége annak, hogy a toldalék nélküli, azaz a nominativusi alakban végbemenő palatalizációt különválasszuk a toldalékos alakokban bekövetkező palatalizációtól. Mivel ugyanis a későbbi tövégi *ly* ősi szavaink és korai jövevényszavaink egy részében még abban az időben palatalizálódott, amikor e szavak nominativusi alakjában — akár etimológiailag, akár analógiásan — jórészt még megvolt a tövégi magánhangzó, a palatalizáció itt mindenképpen azonos fonetikai helyzetben: a teljes tőben, a magánhangzó előtt ment végbe, függetlenül attól, hogy járult-e a tőhöz toldalék, avagy sem. Így a korai esetekben voltaképpen nem is beszélhetünk az abszolút tövégi palatalizációjáról, hiszen az *l*-ből lett *ly* a nominativusban is csak a tövéghangzó lekopása után került valóban abszolút tövégi helyzetbe: (vö. *mil*, osztj. *mäl* ~) m. **mili* ~ **mēli* > **mēlyi* > *mēly*. Akár a korábbi teljes tövű nominativus, akár a teljes tövű toldalékos alakok irányából indulunk ki tehát, a későbbi csonka tövégek palatalizáltsága azonos jellegűnek bizonyul, és nem úgynevezett abszolút tövégi palatalizáció. — Ennek a tételnek nem mondanak ellent azok a korai megszilárdult ragos alakulatok sem, amelyekben *l* > *ly* > *gy* változás ment végbe (*így*, *úgy*, *hogy*); bennük az *l* határozóragból ugyanis — mint korai *gy*-jük bizonyítja — még az ősmagyarban, tehát feltehetően tövégi hangzó előtt lett *ly*. Bár itt toldalékos alakoktól teljesen függetlenül történt meg a palatalizáció (az *-n* módhatározóragos *ígyen*, *úgyan*, *hogyan* alakok jóval későbbiek), mégsem lehet azt abszolút tövégi fejlődésnek nyilvánítani. — Az ősmagyarban és az ómagyar kor elején tehát nincsenek okunk fölteni az abszolút tövégi *l* > *ly* fejlődést.

Kétségtelen azonban, hogy a legtöbb magyar *l* a nominativusi tövéghangzó lekopása és a teljes tövek visszaszorulása utáni időben palatalizálódott. Nem könnyű megítélni, hogy ez a későbbi nagytömegű tövégi palatalizáció létrejöhetett-e a nominativusi alak abszolút tövégen, kizárva a teljes tövű toldalékos alakok *l* > *ly* változásának analógiás hatását: szl. *bivolb* > m. *bival* > *bivaly* (a *bivalyok*, *bivalya*, *bivalyos* stb. alakok hatása nélkül). A kérdésben főként azért nehéz állást foglalni, mert e tekintetben közvetlen fogódzónk szinte egyáltalán nincs. Az abszolút tövégek korai vagy a tolda-

lékos tövégekkel azonos időben feltűnő *ly*-ei önmagukban éppúgy nem bizonyítanak a nominativusi palatalizáció mellett, mint az ellen. A közvetett bizonyítékok azonban inkább az abszolút tövégi palatalizáció lehetőségére szólnak.

Itt van mindjárt a palatalizáció okának kérdése (erre később még bővebben is kitérünk). Már eleve kétségesnek látszik, hogy az abszolút tövégi helyzetben levő *l* és a teljes fő toldalékos alakjaiban levő *l* kétféle ok miatt válik *ly*-lyé. A teljes tövű toldalékos alakokban valószínű fonetikai okát tudjuk adni az $l > ly$ változásnak: a palatalizációban az *l*-re következő magánhangzónak, esetleg az *l* hangzóközi helyzetének kétségtelenül szerepe volt. Az abszolút tövégi helyzetben lévő *l* palatalizációjában azonban nem lehet fölvennünk sem a magánhangzó-előttiség, sem a hangzóköziség szerepét. — Az *ny* hangnak az *ly*-ével annyi párhuzamosságot mutató hangtörténete határozottan ellentmond az abszolút tövégen végbemenő palatalizáció lehetőségének. Nem egy keleti, jól palatalizáló nyelvjárásunkban a teljes tövű toldalékos alakok tövégi *ny*-ével szemben a csonka tövű toldalékos alakok és a nominativusi alak *n*-es: *asszonyok*, *asszonya*, *asszonyi* stb., de: *asszonnak*, *asszontól*, *asszonhoz* stb.; *asszon*. Ezekben a nyelvjárásokban tehát a teljes tövű alakokban szabályosan végbement az *n* magánhangzó előtti vagy hangzóközi palatalizációja, a nominativusi alak ellenben megmaradt eredeti *n*-esnek, s a csonka tövű toldalékos alakokkal mutat analógiás párhuzamot. Világos, hogy az abszolút tövégi palatalizáció elmaradását az eredeti *n* hang esetében is az okozta, ami az eredeti *l* történetében közrejátszott: abszolút tövégi helyzetben nem volt fonetikai oka, illetőleg lehetősége a palatalizációnak. Az *n* történetének az *l*-lel kapcsolatos bizonyító erejéből semmit nem von le az a tény, hogy említett keleti nyelvjárásainkban ma az abszolút tövégi *n*-nel szemben abszolút tövégi *j* jelentkezik: *asszon*, *cigán*, *legén*, *lepén*, *sován*, *szegén* stb.: *tengej*, *bivaj*, *Miháj*, *zsindej*, *hej* stb. A tövégi *n*: *ny* hangoknak a tövégi *l*: *ly*-ével párhuzamosságot mutató fejlődése ugyanis egy bizonyos korban: a XVI. század táján megállt. Az *n*: *ny* hangok mai nyelvjárási állapota tehát az *l*: *ly* hangok történetének egy korábbi fázisát tükrözi; azóta az *ly*-nek megtörtént az abszolút tövégre való analógiás elvonódása, a *j*-zés érvényesülése és még sok egyéb, az *ny* hangok történetében már nem mutatkozó fejlődés.

Az abszolút tövégi *ly* keletkezését megvilágító fő tételemet tehát továbbra is fenntartom, s azt vallom, hogy az ilyen helyzetű *ly* hangok — amennyiben *l* előzményre mennek vissza — az esetek túlnyomóan nagy többségében a teljes tövű toldalékos alakok tövégi *ly*-ének analógiás elvonódása révén jöttek létre.

8. Az előbbi kérdéshez szorosan kapcsolódik az $l > ly$ változás fonetikai okának a problémája. Pais Dezső azt mondja, hogy a tövégi *l* palatalizációját fokozottabb mértékben tulajdonítaná a magánhangzóközi helyzetnek, mint ahogy azt én teszem.

Dolgozatomban részletesebben foglalkoztam azzal a kérdéssel, mi okozhatta az eredeti *l* palatalizációját. Teljesen megnyugtató megoldásra nem tudtam ugyan jutni, de jeleztem azt a nézetemet, hogy szerintem a palatalizáció megtörténtében az *l*-re következő bármely magánhangzó közrejátszhatott. A magánhangzó előtti helyzet palatalizáló hatásával szemben a magánhangzóközi helyzet palatalizáló hatását csak mint másodsorban számbajöhető lehetőséget vetettem fel. Abból a feltevésből indultam ki ugyanis, hogy a palatalizáció fonetikai okának mindenféle helyzetben a z o

n o s n a k kell lennie, azaz a többelseji palatalizáció oka nem lehet más, mint ami a tő végén — toldalékok előtt voltaképpen a tő belsejével azonos fonetikai helyzetben — idézi elő a palatalizációt. A többelseji helyzetre azonban sehogyszem alkalmazható a hangzóközi palatalizáció elmélete, mivel nagyszámú olyan többelseji palatalizáció zajlott le nyelvünkben, amikor hangzóközi helyzetet nem tehetünk föl. Tucatnál több példáját találjuk e fejlődésnek csupán az *ly*-lyel kapcsolatban még akkor is, ha a Paistól említett *boglya*, *szuglya*-féle eseteket leszámítjuk; de nem kell sokáig keresgélnünk a példákat másik három palatalisunk történetében sem: *disznó* > *disznyó*, tör. *džarta* > m. *gyertya*; sőt szó elején is: *nő* > *nyő*, *dug* > *gyug* stb. A palatalizáció egészet tekintve tehát a hangzóközi helyzet palatalizáló hatásának — először MELICH felvetette — elmélete nem látszik megnyugtató megoldásnak. Ezért tartottam és tartom most is valószínűbbnek — nemcsak a többelseji, hanem a tővégi palatalizációban is — a m a g á n h a n g z ó - e l ő t t i s é g szerepét, itt ugyanis vajmi kevés ellenpéldát lehet felsorakoztatni.

Az elmondottak ellenére is látom azonban, hogy tételmet kissé mereven fogalmaztam meg. Talán helyesebb úgy megfogni a dolgot, hogy a magánhangzó előttiség nem az oka, hanem csupán a lehetővé tevője volt a palatalizáló tendencia végbemenetelének, azaz míg az *l* után álló mássalhangzó akadályozta, sőt szinte kizárta a palatalizálódást, az *l* után álló magánhangzó nem állt útjába az *ly*-lyé válásnak. Így talán jobban megérthető az a nem magyar nyelvészek előtt meglehetősen furcsának látszó tény, hogy a magyarban minden, tehát velaris magánhangzó előtt is bekövetkezhetett a palatalizáció. Sőt, ha így áll a dolog, közelebb kerülhetünk annak a ténynek a megértéséhez is, hogy egyes szavak *l*-je miért palatalizálódott, amikor más szavak ugyanolyan fonetikai helyzetben levő *l*-je mindvégig változatlan maradt: magánhangzó előtt ugyanis végbeme h e t e t t, de nem ment törvényszerűen, kényszerítő erővel végbe a palatalizáció.

Bárczi helyesen mutat rá, hogy szókezdő helyzetben az eredeti *l* valószínűleg sohasem palatalizálódott (a *lyány*, *lyuk*-féle esetek másképp magyarázandók). Bár az *l*-nek ez a viselkedése eltér a többi magyar palatalizálódható mássalhangzó viselkedésétől, az *l* szóeleji megmaradását aligha tulajdoníthatjuk a hangzóközi helyzet hiányának, hanem föltehetően az *ly* képzésmódja és a szókezdő helyzet sajátos összefüggésével, illetőleg össze nem férhetőségével magyarázhatjuk.

Persze, a palatalizáló tendencia végső okához, elindítójához ezekkel a megállapításokkal még nem kerültünk közelebb. De hát végső fokon meg tudjuk-e mondani, mi okozta nyelvünkben a nyiltabbá válást, a labializálódást, a monoftongizációt, a diftongizációt, meg a többi hangfejlődési tendencia végbemenetelét. Itt már olyan területekre tévedünk, ahol egyelőre nagyon ingatag a talaj.

9. Pais Dezső a *j*-zés kései elterjedésére vonatkozóan egyetért velem, de olyan *j*-ző tulajdonnévi adatokat sorol fel, amelyek a tőlem egybegyűjtött köznévi adatoknál korábbiak.

A *j*-zés korai adatai körül sok furcsaságot találunk. A legszembeötlőbb az, hogy a SzalkG1.-at megelőző időből — a bő lehetőségek ellenére — nincs egyetlen *j*-ző köznévi adatunk sem (a tőlem is idézett 1478: *Swjok* adat földrajzinév, de esetleg összefüggésbe hozható a *sulyok* köznévvvel), ellenben a tulajdonnévek sorában nem egy *j*-ző adatot találunk a viszonylag korai időkből is.

A *j*-zésnek ezeket a tulajdonnévi előfordulásait nem vettem be dolgozatomba, csupán a köznévi adatokat közöltem. Ezt azért tettem, mert úgy gondoltam, hogy a számbajöhető tulajdonnevek a *j*-zés meglehetősen kényes hangtörténeti problémájának az eldöntésében nemigen használhatók: jórészt bizonytalan etimológiájúak; hangfejlődésükben a köznevekénél erősebben érvényesülhettek a szabályos hangtani tendenciákat keresztező hatások; nyelvemlékeinkbe hibás hangalakkal, illetőleg hibás írásmóddal való bekerülésük a köznevekénél jóval nagyobb arányú; adataik egy része fogyatékos oklevélkiadásokból való; stb. A köznévi adatok biztosnak látszó vallomásával szemben a *j*-zés kronológiai megítélésében jóval kevésbé mertem támaszkodni erre a meglehetősen bizonytalan képet nyújtó névanyagra.

Lehet azon vitatkozni, hogy a köznévi adatoknak ellentmondó tulajdonnévi adatokat milyen súllyal vegyük számításba a *j*-zés kialakulásának a megrajzolásában. Egy azonban bizonyos: nem volt helyes az, hogy dolgozatomban nem közöltem a számbajöhető névanyagot, s nem fejtettem ki a vele kapcsolatos álláspontomat.

Dolgozatomnak ezt a hiányát most természetesen nem tudom teljes egészében pótolni. A kérdéses tulajdonnevekkel kapcsolatos problémákat azonban néhány szóval ez alkalommal is meg lehet világítani.

Vegyük mindjárt a Paistól példás adatösszeállítással egybekötve említett két tulajdonnevet.

A *Borjád* helységnévnék a korai adatai egyrészt *a*-zók, másrészt *l*-ezők vagy *ly*-ezők. Akár a *Barlabás* személynévből indulunk tehát ki a földrajzinév megfejtésében, mint ahogy azt MELICH tette, akár más etimológiát keresünk, az *a*-zó változatokkal szemben az *o*-zók és az *l*-ező és *ly*-ező változatokkal szemben a *j*-zók föltétlenül későbbi fejlődésűek. A hangfejlődés megítélésében nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a *j*-s alakok egy kivételével mind *o*-zók (a kivétel azonban nem *a*-zó és egészen nyilvánvalóan elírás: 1447: *Byryad*), a *j*-zés tehát nem a korábbi *Barlyád*, hanem a későbbi *Borlyád* formában következett be. Én úgy vélem, hogy itt nem a *j*-zés későbbi tendenciájába sorolható szabályos *ly* > *j* változásról van szó, hanem egyszerű népetimológias változásról. A helységnév — a benne végbement *a* > *o* változás és a korai palatalizáció miatt — elszakadt etimológiai törzstől (föltehetően a *Barlabás*-tól), s a nyelvérzék — mint annyi más földrajzinév esetében — azzal keresett kiutat, hogy a számára érthetlenné vált tulajdonnevet az önként kínálkozó *borjú* közszóhoz kapcsolta. A *j*-s írás- és ejtémód tehát a névben ennek a népetimológikus átváltásnak köszönheti létét.

A *Kaplyon* tulajdonnévben — mint azt Pais kimutatja — kétségtelesen igen régi *l* ~ *j* megfeleléssel van dolgunk. A nyelvtörténeti adatok alapján azonban aligha derülhet ki, hogy az *ly* hang-e az eredetibb a névben, vagy a *j*. Az adatokat mérlegelve a török *l*-es etimológia meglehetősen gyenge lábon állónak látszik (az *l* betűvel írott korai alakok nézetem szerint *ly*-nek olvasandók); Pais is utal rá, hogy a török *qaplan*-ból való származtatás körül fenntartásai vannak. Így a hangelőzmény minősége az etimológia felől közeledve sem dönthető el. Mindebből az következik, hogy a *Kapjon* formákat nem lehet a *j*-zés biztos esetei közé sorolni, hiszen a névben a *j* > *ly* fejlődés sem zárható ki.

Nézzünk egy harmadik, Paistól nem említett „*j*-zó” földrajzi nevet. A Somogy megye északkeleti részében levő mai *Jaba* puszta (vö. Csánki II, 626) neve a régiségben a következő változatokat mutatja: 1138/1329: *Luba*

{MNY. XXXII, 203}, 1193 : *Liba, liba* (ÓmOlv. 53, 58), 1229 : *Lyuba* (ÁÚO. VI, 473), 1233 : *Joba* (kétszer!) (ÁÚO. V, 312), 1259 : *Lyba* (HazOkm. VI, 101), 1295/1345 : *Lyaba* (HazOkm. VIII, 352), 1334 : *Lyaba* (AnjOkm. III, 96, 104), 1338 : *Lyaba* (AnjOkm. III, 490), 1347 : *Lyaba* (CSÁNKI II, 626), 1386 : *Lyalia* (!) (HazOkm. III, 230), 1428 : *Lyaba* (CSÁNKI II, 626), 1431 : *lyaba* (MNY. XXXI, 257), 1432 : *Lyaba* (CodDipl. X/7, 445), 1436 : *Lyaba* (CSÁNKI II, 626), 1438 : *Lyaba* (HazOkm. IV, 314), 1470 : *Jaba* (CSÁNKI II, 626) stb. A nyelvtörténeti adatok, meg a valószínű szláv etimológia : < *Ljuba* személynév (vö. KНИЕZSA : MNY. XXXVI, 19) arra vallanak, hogy a földrajzinév eredeti szókezdő hangja *ly* volt. Úgy látszik azonban, hogy igen korán kifejlődött a név *j*-s szókezdete is. Az 1233-i két *j*-s adat hitelességében már csak azért sincs okunk kételkedni, mert *j*-vel írott változat később is előbukkan, s ezt a *j*-ző formát tartotta fenn a földrajzinév mindmáig. A fehérvári keresztések oklevelében található adatok alapján *l*-es változat keletkezésére is gondolnunk kell, bár nyilvánvaló, hogy itt nem az *ly* szabályos depalatalizációjának korai esetével állunk szemben, hanem a *Lyuba* ~ *Liba* megfelelés megítélésében a különleges *lyuk* ~ *lik* viszonyt kell számításba vennünk. — Úgy vélem, e földrajzinévben végbemenő *ly* > *j* változás sem kapcsolható össze főntartás nélkül a *j*-zés néven ismert hangfejlődési tendenciával. Amikor ezt mondom, nemcsak arra a nagy időbeli különbségre gondolok, amely e helységnév első *j*-ző alakjainak feltűnte és a köznevekben jelentkező *j*-zés között fennáll, hiszen végeredményben el lehetne képzelni, hogy a XVII. század táján kiterelődő *j*-ző tendenciát a *j*-zés néhány szórványos esete akár több évszázaddal is megelőzte. De szerfölött gyanús a kérdéses földrajzinév területi helyzete : Somogy megye vidéke. Nehéz lenne a *j*-zés csiráit olyan területen keresni, ahová a kelet felől terjedő jelenség még évszázadok múltán sem tudott behatolni. — A földrajzinévben végbemenő változást én inkább speciális, elszigetelt hangfejlődésnek magyarázom, amit az *ly* szókezdő helyzete okozott. Az imént említettük, hogy a magyar *l* a szó kezdetén sohasem palatalizálódott, sőt a másféle úton létrejött *ly*-ek (*lyuk*, *lyány*) is különböző módokon igyekeztek kiküszöbölődni. Mindez arra mutat, hogy nyelvünk szó elején nem tűrte ezt a nehéz képzésű mássalhangzót. A valószínűleg eredeti szláv szókezdő *l*-t tartalmazó *Lyuba* névben is szabadulni igyekezett tőle : talán ennek a törekvésnek a jegyében történt a *Liba* változatok keletkezése, s ezzel magyarázható a név elején levő mássalhangzó képzésmódjának hátracsúsítása : dentipalatalisból praepalatalissá válása is. Bár ez a változás fonetikai lefolyásában teljesen azonos a tulajdonképpeni *j*-zéssel, a nagy időbeli és területi különbség, valamint a hangváltozás indítékának feltehető másfélesége jogot ad az elkülönítésre.

Az említett három tulajdonnév hangtörténetének a boncolgatásából a következő tanulságok szűrhetők le : E nevekben minden kétséget kizáróan viszonylag korai *ly* ~ *j* váltakozásokat találunk. Ezeket a váltakozásokat azonban aligha hozta létre azonos hangtörténeti tendencia, s az is lehet, hogy mindhárom esetben külön-külön fajtájú fejlődményekkel van dolgunk. A három név közül mindenesetre egyikben sem találunk biztos támasztékot arra nézve, hogy *j*-ző alakjaikat azonos jellegűeknek vegyük a köznevekben később lefolyt *j*-zéssel. Talán nem vagyok túlságosan merész akkor, ha azt állítom, hogy e tulajdonnévek alapján *n i n c s m ó d u n k* mélyrehatóbb következtetéseket levonnunk a valódi *j*-zés szempontjából, s ugyanakkor *n i n c s o k u n k* arra, hogy a köznevek nyújtotta biztos kronológián lényeg-

gében változtassunk. Ha azonban néhány tulajdonnevünk feltűnően korai „j-zés”-e nehezen hozható is kapcsolatba a későbbi, köznevekben jelentkező j-zés általános tendenciájával, a most említett korai $l \sim ly \sim j$ váltakozások — bármilyen jellegűek is — természetesen beletartoznak a magyar *ly* hang történetébe.

A köznevek korai j-zésével kapcsolatban egy adatpótlás: CAL.: *barbeioik*.

10. Az $lt \sim jt$, $lcs \sim jcs$ megfelelések sokat vitatott kérdése bírálóimnál is előkerül. Bárczit nem győzi meg az, hogy e hangfejlődésekben az *l* és a *j* közti *ly* fokot tagadom; Pais lényegében egyetért velem, s a különböző esetekben különböző megoldásokat ajánl.

Bárczi kétkedésének föltétlenül van bizonyos alapja: részben az, hogy első pillantásra az ide tartozó esetek egy részében a legtermészetesebb magyarázatnak mégis csak az $l > ly > j$ fejlődés föltevése látszik, részben pedig az, hogy e kézenfekvő magyarázattal való szembenállásom okait nem fejtettem ki elég részletesen.

Vegyük sorra azokat az érveket, amelyek a közbeeső *ly* fok tagadására indítanak.

Nyelvünkben összesen két olyan szó van, amelyben az eredeti *ly* mássalhangzó előtti palatalizációját biztosan ki tudjuk mutatni: a *mályva* és a *selyma*. Ez az egészen minimális szám persze nem véletlen. Utalnunk kell itt HORGERnek arra a teljesen igaz tételére, amit Pais is említ: hogy tudniillik mássalhangzó előtt nehezebb palatalis hangot képezni, mint depalatalisat. Ezt a tételt a magyar palatalisok egész története szinte százszázalékosan igazolja: a magyarban a mássalhangzó előtti helyzet nem palatalizációt, hanem ellenkezőleg éppen depalatalizációt idéz elő. A *mályva* és a *selymu* szóban sem a palatalizáció szokványos esetével lehet dolgunk, hanem feltehetően analógiás indítékok okozták a csak későn és szórványosan fellépő $l > ly$ változást. Semmi okunk nincs tehát arra, hogy a *t*-nek az *l* palatalizációja szempontjából a többi mássalhangzótól merőben eltérő szerepet tulajdonítsunk, s föltegyük, hogy korábbi *lt* és *lcs* (*ltš*) kapcsolatokban a *t* tömegével palatalizálta az előtte levő *l*-t. Nem kell túlságosan nagy merészség ahhoz, hogy az *l* ilyen helyzetben való *ly*-lyé válását e megfontolások alapján fonetikai valószínűtlenségnek tartsuk.

Az előzőekben említettük, hogy a j-zés a szórványos előfordulású és meglehetősen bizonytalan jellegű korai esetektől eltekintve — csak későn: a XVII–XVIII. század táján juthatott általánosabb elterjedésre. Az $lt > jt$ változást mutató szavak némelyikének ennél az időpontnál jóval korábbiak a j-ző adatai, így a j-zés általános esetei közül időrend szempontjából ez a szócsoport meglehetősen kirí.

Láthatjuk tehát, hogy a kérdéses szócsoportban sem az $l > ly$, sem pedig az ezt követő $ly > j$ fejlődést nem tudjuk valószínűsíteni, s így az *l* és a *j* között föltett *ly* fok megléte már elméletileg is fölötte kétesnek látszik. Vegyük most mindehhez hozzá azt, amit tanulmányomban is említettem: az $lt > jt$ és az $lcs > jcs$ változást mutató szavaknak a nyelvtörténeti adataiban sohasem találkozunk *ly*-t sejtető írásmóddal, jóllehet e szavak legtöbbszörének nagyszámú nyelvtörténeti adata áll rendelkezésünkre. — Hogy az *Ajtony*, *bojtorján*-típusú szavak régi adataiban *l*-t sem találunk, az semmiképpen nem lehet érv az *ly* ejtésbeli megléte, de írásbeli hiánya mellett, hiszen az *l* a korábbi, az *ly* a későbbi fejlődési fok, s az utóbbi feltűnését a nyelvemlékekben jóval nagyobb joggal várhatnánk. A nagy területen elterjedt

gyojcs, *gyümőjcs*, *kujcs*, *bőjcső*-féle szóalakok viszonylag fiatal keletkezése sem magyarázhatja meg az *ly*-és adatok hiányát akkor, ha ezekben $l > ly > j$ fejlődést teszünk föl. A nagyobb területi elterjedéshez, valamint a kettős hangváltozáshoz: az *l* palatalizálódásához és a *j*-zés érvényesüléséhez idő kellett, s a közbeeső *ly* nem tűnhetett el olyan ugrásszerűen, hogy az írásban semmi nyomot nem hagyott volna. — A nyelvtörténeti adatok *ly* jelölésének a teljes hiánya más érvektől függetlenül is eléggé perdöntő jellegű a közbeeső *ly* fok meglétének vitájában.

A legújabb alakulásúaknak látszó *fagylalt*: *fagylajt* típusú szavak közbeeső *ly*-es ejtémódját fonetikai bizonyítás nélkül nem tudom azonnal elfogadni; én legalábbis *fagylaljt* alakot még sohasem hallottam. Különböző is egy *fagylalt* > *fagylaljt* > *fagylajt* változás mai köznyelvünkben való lepergését elméletileg sem tartom valószínűnek; aligha hinném ugyanis, hogy nyelvünk egy nehezen ejthető *lyt* hangkapcsolatot hozna létre akkor, midőn az *ly* hang már önmagában is hiányzik belőle.

Ha minden érv az $lt > jt$, $lcs > jcs$ hangváltozást mutató szavak közbeeső *ly* foka ellen szól, világos, hogy nincs mért ragaszkodnunk ehhez a feltevéshez. Felvetődik azonban a kérdés, miként magyarázhatók hát akkor e különlegesnek látszó hangfejlődések. Dolgozatomban csupán ammit mondok róluk, hogy az $lt > jt$, $lcs > jcs$ változást mutató szavak több különböző típusba és altípusba tartoznak, vagyis bennük a hangfejlődés különböző fonetikai okok miatt, különböző időben és különböző módzatokban ment végbe; mivel azonban a közbeeső *ly* fok mindegyik típusban kirekeszthető, e szavak egyike sem tartozik bele a magyar *ly* hang történetébe. Szükségességem részben ezzel az utóbbi okkal magyarázható, részben pedig azzal, hogy e hangváltozások számos tisztázatlan problémát rejtenek magukban, s részletes földolgozásuk külön tanulmányt igényel. Most azonban Pais felvetett gondolatait, valamint az egyik altípus eredetére vonatkozóan hozzám intézett kérdése arra indítanak, hogy e hangváltozások lehető magyarázataira — legalábbis néhány szóval — kitérjek.

Az $lt \sim jt$, $lcs \sim jcs$ megfeleléseknek típusonként változóan legalábbis négyféle magyarázatát lehet adni.

A) A hanghelyettesítéses magyarázat:

HORGER már régen (MNY. XXV, 130) rámutatott arra, hogy az *l*-ből az *ly* fok kihagyásával is válhatott *j*, mégpedig a korai esetekben \check{z} fokon keresztül, az újabbakban közvetlenül. Pais a \check{z} keletkezését a *t* zöngétlenítő hatásában látja. — Úgy vélem, e magyarázatok helyes nyomon járnak. Az *l*-nek nem lévén nyelvünkben zöngétlen párja, a rákövetkező *t* hatására a \check{z} ugrott a helyébe. Az igen régi változást mutató *Ajtony*, *bojtorján* típusban ez a \check{z} fok az adatok tömegében mutatható ki (vö. MELICH: MNY. IX, 352). A \check{z} e típusban a XVI. század körül vált *j*-vé. — A feltehetően újabb eredetű *majter*, *azonnajt* stb. és *gyojcs*, *kujcs* stb. típusban a *j* valószínűleg közvetlenül ugrott az *l* helyébe, közbeeső \check{z} -re ugyanis itt egy adatunk sincs. A hanghelyettesítés ez esetekben is nyilván a *t* hatására következett be, bár itt a zöngétlenülési mozzanat nem világos. Valószínűleg ez utóbbi ok indította Pais Dezsőt arra, hogy ezeket az újabb változásokat másképp: az *l* kiesése utáni diftongus keletkezésével magyarázza. Azt hiszem azonban, a HORGER-féle és a korai esetekre Paistól is elfogadott megoldás az újabb típusok magyarázatában is inkább alkalmazható; a közbeeső \check{z} fok hiánya miatt

ugyanis — ismerve a hanghelyettesítések természetét — nincs okunk a korai és a későbbi típusokban lefolyt változásokat egymástól elszakítani.

B) A képzőváltásos magyarázat :

Régóta tisztázott dolog, hogy a *gyül*: *gyűjt* ~ *gyút*, *gyül* : *gyűjt* ~ *gyút*, *dül* : *dűjt* ~ *dút*, *nyül* : *nyűjt* ~ *nyút*, *fül* : *fűjt* ~ *fút*, *hül* : *hűjt* ~ *hút*, *fül* : *fűjt* ~ *fojt*-féle igealakokban a műveltető képzős származékok nem a visszaható képzősökből lettek, vagyis a műveltetőkben jelentkező *j* nem *l* előzményű. A *j* eredetéről azonban megoszlanak a vélemények (a kérdés irodalmát l. tanulmányomban). Újabban a magyar *j*-t előszeretettel származtatják az alapszó egykori tővégi spiransából : a *fűjt* ~ *fojt*-ban például régi finnugor, a *gyűjt*-ben régi török spirans-előzményt tesznek föl (BABOSS : MNy. XXXIV, 220 ; LAKÓ : MNy. XXXVII, 94, XXXVIII, 27). Úgy vélem, kissé erőszakolt ennek a hangtanilag egészen egyöntetűen viselkedő igecsoporthoz a *j*-jét különböző nyelvi vagy ismeretlen eredetű tővégi spiransokban keresni. A tővégi spiransnak a visszaható *-l* és a műveltető *-t* előtti kétféle viselkedését nehéz volna hangtörténetileg megokolni, s a különböző eredetű alapszókból álló igecsoporthoz magyar nyelvi egyöntetűsége is belső keletkezésű képzős alakulásokat sejtet. Sokkal logikusabb és hangtörténetileg könnyebben igazolható magyarázatnak látszik az, hogy az eredeti képző nélküli alapszó-ból — amelynek hosszú magánhangzója az esetleges finnugor vagy idegen nyelvi tővégi spirans további sorsát világosan tükrözi — egyrészt *-l* visszaható képzős, másrészt kétféle műveltető képzős származékok keletkeztek. A *gyút*, *gyút*, *nyút*-féle igealakok egyszerű *-t* műveltető képzővel alakultak, a *gyűjt*, *gyűjt*, *nyűjt*-félék képzője pedig azonos az *-it* műveltető képző régi finnugor *-kt* előzményével. Ez utóbbi igealakokban a finnugor *-kt* előzményű műveltető képző jelenlétére már HUNFALVY (MNyszet IV, 411) és BUDENZ (UgAlakt. 86) gondolt, de e megoldási lehetőség idővel mind jobban háttérbe szorult, csupán BEKE újította föl egy alkalommal (Nyr. LIV, 137). A *gyűjt*, *gyűjt*, *nyűjt*-féle igealakokban a kódexek koráig éppúgy *-jt* képzőelemet találunk, mint a későbbi *-it* képzős változatokban, s a *gyűjt* típusú igealakok a felszólító módban és a tárgyias igeragozásban is — mind a régiségben, mind mai nyelvünkben — szakasztott úgy viselkednek, mint a *szabadít* típusúak. A finnugor *-kt*-nek megfelelő régi magyar *-jt* műveltető képzőből különben a mai *-it* mellett is fejlődött *-jt* változat : *szakajt*, *taszajt*, *veszejt* stb. — A *gyűjt*, *gyűjt*, *nyűjt* típusú igealakok *j*-jének az eredetét tehát szerintem nem az alapszó tővégi spiransában, hanem a műveltető képző egykori *t* előtti spiransában kell keresnünk, s a *-t* és *-jt* képzős alakulatok nem közvetlenül egymásból erednek hangtani úton, hanem kétféle műveltető képző van bennük.

C) Az analógiás magyarázat :

A *félt*, *olt*-féle igealakok mellett jelentkező *féjt*, *ojt* formák keletkezését a *gyűjt*, *gyűjt*, *nyűjt* típusú műveltetők analógiás hatásának tulajdoníthatjuk (vö. BABOSS : MNy. XXXIV, 225). — Nem lehetetlen, hogy a Nyj. *hasznájt* 'használt', *leüjt* 'leült' stb. szóalakok keletkezésében is analógiás indítékok játszottak közre, vagy az analógia legalábbis elősegítette a fejlődést.

D) Az elhasonulásos magyarázat :

Egyetérthetünk Paiszsal abban, hogy a *fagylalt* > *fagylajt* változásban nem hagyható figyelmen kívül az *l—l* közt fellépő elhasonító hatás sem.

II. Pais Dezsőnek eddig még nem említett észrevételeire a következőket jegyzem meg :

A *király* szó tővégenek eredeti palatalis voltát mind a szláv, mind a

korai magyar nyelvi formák támogatják, de a kérdésben csakugyan a szlavis-táknak kell végső igazságot tenniük.

Az ÁÜO. VII, 346 közölte *Kortuelyes* adatot valóban hibásan értékeltem. A filológiai pontatlanságot ott követtem el, hogy beugrottam WENZEL keltezésének, s nem olvastam végig figyelmesen az oklevelet. — E Zemplén megyei helység 1447-ből közölt *Kertwelws* (CSÁNKI I, 54) adatában az *l*-es írásformának nem tulajdonítanék az *l*-ezés szempontjából túlzott jelentőséget, hiszen az adat *ly*-es olvasata éppúgy számításba jöhet.

Az *al* és a *mál* főnévnek *j*-s birtokos személyrag okozta tövégi palatalizációját csak mint esetleg számbajöhető lehetőséget említettem, de Paistól is idézett megfogalmazásomból kiderül, hogy kevésbé hittem benne. Örülök, hogy Pais meggyőző érvelése után ezeket a szórványos eseteket nagy valószínűséggel kirekeszthetjük tételelem ellenpéldái közül. Az *al* hangtörténetét azonban érdemes volna külön is alaposan megvizsgálni, mert úgy látszik, hogy tövégi palatalizációja jóval korábbi az átlagosnál.

A *boglya*, *szuglya*-féle belső magyar keletkezésű szavakban még el tudom képzelni az eredeti *l* hangzóközi palatalizációját, bár a korábbi **bugola* ~ **bugolya* változatok meglétét a nyelvtörténeti adatok nemigen támogatják. A *fáklya*, *csuklya*, *zsemlye*-féle jövevényszavak hangtörténete azonban erősen ellentmond a hangzóközi palatalizáció lehetőségének. A *fáklya* és a *csuklya* előzményei már a latinban is kettősséget mutatnak: *facula* ~ *facla*, *cucula* ~ *cucla*, s joggal feltehető, hogy a magyar a struktúrájának jobban megfelelő többelseji torlódásos alakokat vette át (vö. a nyílt szótagbeli magán angzó kiesésének magyar hangtörvénye: HORGER: Nyr. XI, 8, 57). A *zsemlye* előzményeinek német kettősségén kívül figyelembe veendő a szláv nyelvi formák: cseh *žemle*, szlovén *žemle* stb., mivel a szó szláv közvetítéssel való átvétele komolyan számításba jöhet. Az idegen nyelvi többelseji torlódásos formák átvételének a lehetősége valószínűsítést nyerhet azzal a ténnyel, hogy *jakula* ~ *jakulya*, *kukula* ~ *kukulya*, *zsemele* ~ *zsemelye* formákat nem találunk az e szókra vonatkozó nagyszámú nyelvtörténeti adat között. — De ha az idegen nyelvi *facula*, *cucula*, *žemele* alakok átvételét az eddig mondottak ellenére föltesszük, nyelvtörténeti adataink vallomása akkor is szinte teljes bizonyossággal mutat a nyíltszótagos hangtörvény igen korai magyar nyelvbéli érvényesülésére. A kimutathatóan későbbi magyar palatalizációt tehát a második nyílt szótag magánhangzójának a kiesése minden valószínűség szerint megelőzhette. Így ebbeli nézetem megváltoztatására nem látok okot, legfeljebb a teljes bizonyosság sejtetése helyett egy enyhítő „erősen valószínűen” határozónak fogalmazásomba való beiktatását tudom elképzelni.

A *tol* ige eredeti *l*-jét Pais elfogadhatóan bizonyítja, ezek szerint ezt a szavunkat ki kell vennünk a $j > ly > l$ fejlődések sorából.

A *Börvely* és a *Bólya* helységnév valóban jó példája a $j > ly$ változásnak. — Az *Uraly*, *Oszvaly*, *Muzsaly* helységnevek esetében azonban inkább hajlanék Pais régebbi véleménye felé, s a *j*-s ejtés ellenében az *ly*-os formákat pusztán írássajátságnak vélem. E keleti fekvésű helységek nevében ugyanis az *ly*-os írásmód csak a XVII—XVIII. századtól kezdve tűnik föl, s ekkortájt a keleti *j*-zés már általában elpusztította a korábbi *ly* hangokat. — A Fejér megyei *Basztély* helység nevében már nehezebb megítélni a tövégi hangminőséget, mivel LIPSZKYNÉL *l*-es adat is előfordul, s ezt a helység nyugatibb fekvése miatt nem tekinthetjük pusztán véletlennek.

12. Bárczi Géza eddig nem érintett megjegyzéseire a következőkben válaszolok:

A *leány* szóban nem tartom valószínűnek az *ë* kiesését és a korábbi hiátustöltő *j* palatalizáló hatását. A mai keleti nyelvjárási *liány* alakváltozat arra mutat, hogy a szó korábbi *l*-jének palatalizálódása az *ë* záródásából lett *i* terhére irandó, s az így létrejött *lyány* alakváltozat a *tyúk*-kal és a *lyuk*-kal azonos típust képvisel, csakhogy amazoknál jóval *f i a t a l a b b*.

Köznyelvünk főforrásaként a keleti, főként pedig az északkeleti nyelvjárásokat jelöltem meg, utalva azonban más nyelvjárások szerepére is. E tekintetben nincs közöttünk lényegbevágó különbség, hiszen a Bárczi említette Kassa környéki terület nyelvjárásilag az északkeleti vidékekhez számít. Legfeljebb annyi az eltérés, hogy én a keleti, főként a mezőségi nyelvjárás hatásának Bárczinál nagyobb jelentőséget tulajdonítok. — Megjegyzem mellesleg, hogy az *ly* hang történetének nézőpontjából Kassa és környéke irodalmi nyelvünk kialakulásának góccául elfogadható lenne. Igaz ugyan, hogy a Hernád völgyébe és a hozzá északkelet felé csatlakozó területre a magyar köznyelvben is meglévő, keleti irányból terjeszkedő *j*-zés aligha hatolhatott be másfél-két évszázadnál régebben, s azelőtt ezen a vidéken a palócságban ma is élő *ly*-ező ejtés uralkodott; de itt csak látszólagos ellentét van, hiszen kialakulófélben levő köznyelvünk *ly*-ező nyelvjárásból nőtt ki, s korábbi *ly*-ezését — mint ahogy dolgozatomban rámutattam — csak a XVIII. század eleje körül kezdi felváltani a *j*-zés. Az *ly* hang története tehát nem mond ellene a Kassa környéki nyelvjáráshoz fűződő Bárczi-féle feltevésnek, de persze pozitív bizonyítékot sem szolgáltat, hiszen más északkeleti-keleti nyelvjárásokkal kapcsolatban is lehetőségeket nyújt.

A *naspolya* ~ *lasponya* viszonya nem lehet hangátvetés, hanem — miként nemrégiben (MNY. XLIII, 203) kimutattam — a *lasponya* alakot szóeleji $n > l$ és szóbelseji *ly* > *ny* változással kell magyaráznunk. Pais szerint a szóban lefolyt $n > l$ fejlődés függő hangváltozás (uo. 204).

A *kalitka* ~ *kalicka* szót nem magyaráztam hangátvetéssel, hanem a szláv *klětka*, *klecka* formák alapján a szóeleji torlódásnak járulékhangzó betoldásával való feloldásáról beszéltem. — A *pelyva* ~ *polyva* szóban viszont a szláv *plěva*, *pljeva* formákhoz képest valóban magyar hangátvetésre utaltam, s az ettől való eltérésre nem látok kényszerítő okot. ASBÓTH szl. *plěva* > m. *pelyéva* > *pelyva* magyarázatát (NyK. XXX, 219) MELICH meggyőzően cáfolta (NyK. XXXIX, 40).

Bárczi utólagos szóbeli közléséből tudom, hogy a *beljebb*, *feljebb*, *teljes* szóalakokban lativusragos alapszót tesz föl, a *kijjebb*-et pedig emezek analógiájára alakultnak gondolja. Egyelőre valószínűbbnek tartom a régebbi, MELICH-féle magyarázatot (vö. MNY. XIII, 113), mert hiszen az részletesen ki van fejtve, és hangtani szempontból kifogástalan. Úgy látom, hogy lényegében Pais is ezt a nézetet vallja. Bárczi magyarázata azonban — főként a *beljebb*, *feljebb* esetében — kétségtelenül csábító, s ha nézetét részletesebben is megokolja, el tudom képzelni, hogy a kérdéses szavak *ly* hangjának a keletkezése más megvilágításba kerülhet.

13. Nem éppen kényelmes kérdést szegez nekem Pais Dezső, midőn helyesírási vonatkozásban az *ly* további sorsáról alkotott felfogásom iránt érdeklődik.

Kezdetben magam is azok között voltam, akik a várható helyesírási reform egyik sarkpontját az *ly j*-re való változtatásában látták. Az 1949–50-

ben lefolyt elkeseredett vitáknak nem kis részük volt abban, hogy — az *ly* történetét alaposabb filológiával kikutatandó — tanulmányom adatgyűjtéséhez hozzáfogtam. Nem tagadom, azóta az *ly* hanghoz és az azt jelölő *ly* betűhöz bizonyos érzelmi szálakkal is hozzászövődtem, de hát — azt hiszem — az ilyesmi saját szakterületére vonatkozóan minden filológusnak megbocsátható. Ennek ellenére igyekszem a kérdést érzelmi vonatkozásoktól lehetőleg függetlenül megítélni.

Az *ly* hang történetének legújabb szakasza azt tanúsítja, hogy az *ly*-lyel kapcsolatos különböző irányú hangváltozások a magyar nyelvjárásokban még korántsem fejeződtek be teljesen, s a folyamatban levő változások a kiejtés nagymértékű ingadozását idézik elő. Bár kétségtelen, hogy az *ly* írásreformjának megítélésében mai nyelvjárásaink állapota nem lehet teljesen közömbös számunkra, e tekintetben elsősorban mégiscsak köznyelvünk állapotát kell figyelembe vennünk, hiszen a magyar helyesírás túlnyomórészt köznyelvi kiejtésünkön épül föl. Igaz, hogy köznyelvünkben a régi *ly*-es vonatkozású szavak mai kiejtése nyelvjárásainknál összehasonlíthatatlanul nagyobb szilárdságot mutat, de teljes egyöntetűségről itt sem beszélhetünk. A köznyelvi ingadozás nemcsak a legközismertebb változásban: a korábbi *ly* mai *l*-ként vagy *j*-ként való jelentkezésében nyilvánul meg, hanem más vonatkozásokban is (pl. a gemináció kérdésében). Hogy csak néhány példát említsünk: *l* és *j* között ingadozik a köznyelvi kiejtés az ilyen típusú szavakban: *jászol* ~ *jászolj*, *luk* ~ *juk*, *válu* ~ *váju*, *zsemle* ~ *zsemje* stb.; a névmásalakok (*ily*, *oly*, *mely*) toldalékos változataiban a gemináció szempontjából találunk különböző megoldásokat: *ijen* ~ *ijen* ~ *ijjen*; *mējet* ~ *mējet* ~ *mejjet*; stb.

Az igaz ugyan, hogy nagymértékű nyelvjárási változékonyságot és az imént említettekhez hasonló köznyelvi ingadozásokat más magyar hangokkal kapcsolatosan is ki lehet mutatni, s ennek ellenére a kérdéses hangokat tartalmazó szavaknak viszonylag szilárd köznyelvi helyesírásuk van. De ezekben az esetekben a helyesírás évtizedekkel vagy éppen évszázadokkal ezelőtt kialakult hagyományon nyugszik, s nem most kell kialakítani egy új helyesírási rendszert az eddigi hagyomány felretevésével. Ezzel kapcsolatban csak egy példát említek. A *mely* névmás toldalékos alakjaiban a megszokás, a hagyomány alapján ma természetesnek vesszük a rövid mássalhangzót sejtető *ly*-os írást: *melyek*, *melyet*, *melyen* stb., pedig ez a kiejtésben többé-kevésbé érvényesülő gemináció szempontjából nem teljesen megnyugtató. Amint azonban elszakadunk a hagyománytól, s megkíséreljük e névmásalakok *ly*-ját *j*-vel átírni, mindjárt nehézségekbe ütközünk: nem látszik jó megoldásnak sem a *j*-s *mejek*, *mejet*, *mejen* stb., sem a *jj*-s *mejjek*, *mejjet*, *mejjen* stb. írásmód. Az ejtésbeli különbségek okozta nehézségek tehát már a *ként* ítélandók meg a hagyományokon nyugvó írásrendszerrel, és másként a helyesírási változtatással kapcsolatban. — A hagyomány leküzdése a régi *a ki*, *a mely*, *a mi* vonatkozó névmások egybeírásában sem ment könnyen, pedig itt az összetétel szempontjából ejtésbeli ingadozások már nem zavarták az írásreform keresztülvitelét, hiszen a változtatás idején már mind a nyelvjárásokban, mind a köznyelvben rég végbement a korábbi mutatónévmás és határozatlan névmás hangsúlyviszonyainak eltolódása, s ennek következtében a két névmás ejtésbeli összekapcsolódása. A gemináció problémái: *aki* ~ *akki* stb. így is okoztak zavarokat, de a nehézségek föltétlenül nőttek volna, ha az összetétel szempontjából sem lett volna meg a teljes kiejtésbeli egyöntetűség.

Amit eddig elmondottam, abból már sejthető, hogy az *ly* *j*-vel való helyettesítését — legalábbis az esetek egy részében — nem tartom nyelvészeti szempontból teljesen megnyugtató megoldásnak. A szigorúan nyelvészeti szempontokon kívül azonban még erősebb aggályaim vannak a *j*-s írásmód gyakorlati megvalósításával szemben. Nincs itt terem arra, hogy ebbeli nézeteimet kifejtsem; ezt részben már amúgyis megtettem a Helyesírási Bizottság négy év előtti üléseinek egyikén. — Csupán egyetlen mozzanatra szeretnék utalni. Az *ly* és a *cz* írásreformja között szokás volt a közelmúltban erős párhuzamot vonni. Nem kétséges, hogy a *cz*-vel kapcsolatos reform bizonyos mozzanatai önként kínálkoznak az egybevetésre; az azonosítással, a *cz*-re való túlzott hivatkozással azonban mégis vigyáznunk kell. A két írásreform között legalábbis három lényeges különbség van: 1. Az *ly*-nak betűrendszerünkben való előfordulási aránya — főként az *ly*-os névmásalakok révén — jóval nagyobb a *c* előfordulási arányánál. 2. A betűkép szempontjából a *j* távolabb áll az *ly*-tól, mint a *c* a *cz*-től: a *j* az *ly*-nal szemben új betű, a *c* a *cz*-vel szemben csak paleográfiai egyszerűsítés; ennek következtében az utóbbi párban a helyettesítés sokkalta könnyebben ment. 3. Manapság összehasonlíthatatlanul nagyobb az írásgyakorlatban résztvevők száma, mint volt a *cz* reformja idején, egy esetleges változtatás tehát ma lényegesen több egyént érintene. Mindezekből nyilvánvaló, hogy az *ly* reformja méreteiben, horderejében messze felülmúlja a *cz*-jét, s amikor az írásreform gyakorlati keresztülvitelének a lehetőségeit mérlegeljük, várható nehézségeit és várható előnyeit vetjük latra, ezt a lényeges különbséget nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

Összefoglalva: az *ly* *j*-vel való fölcserélését a jelen időszakban nem látnám célszerűnek; véleményem szerint egyelőre még nincs meg teljes mértékben a változtatáshoz szükséges egyöntetű nyelvi alap, s a reform keresztülvitele a mindennapos írásgyakorlatban is több nehézséget, mint hasznot ígér. Úgy gondolom, hogy helyesírási téren az *ly* reformjánál ma jóval sürgősebb és időszzerűbb tenniivalóink vannak. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az *ly* *j*-vel való fölcserélésének a lehetőségét végleg el kellene vetnünk. Nem kell túlságosan nagy jóstehetség annak a megállapításához, hogy idővel ez a helyesírási reformjavaslat ismételten elő fog kerülni, s megvalósulásának esélyei valószínűleg nem csökkenni, hanem növekedni fognak.

Meg kívánom jegyezni, hogy az elmondottakkal korántsem volt céloom az *ly* körül a hamu alatt még mindig izzó parazsot kikaparnom, s újabb meddő viták kiindulópontját szolgáltatnom. Kötelességem volt a kérdésre kitérni, nem csupán azért, mert egyik bírálóm fölvetette, hanem azért is, mivel a nyelvtudomány nem kerülheti meg a gyakorlati problémákat, s munkám valóban nem függetleníthető az *ly* reformjának kérdésétől.

14. Bár mind bírálóim, mind én jórészt csak vázlatosan érinthettük a felhozott problémákat, az *ly* hang történetének sok mozzanata került itt dolgozatomhoz képest részletesebb tárgyalásra. Persze még mindig nem mondhatjuk el, hogy a kérdéskört kimerítettük, hogy minden vonatkozásához hozzászóltunk, hiszen számos mozzanat vár még ezek után is fölvetésre vagy végleges tisztázásra. Ennek ellenére nem lesz talán szerénytelenség megállapítani, hogy az *ly* hang története e vita után a magyar hangtörténet viszonylag jól kimunkált részei közé számítható.

Amikor ezt mondom, nem hagyhatom külön kiemelés nélkül bírálóim értékes munkáját. Nem arról van szó, hogy dolgozatommal kapcsolatos mélt-

tatásaikat most udvariaskodó kifejezésekkel viszonozzam. De előterjesztéseik gazdag tartalmára visszagondolva okvetlenül számításba kell vennünk, hogy nem merültek ki a kifogások keresésében, hanem sokszor fáradtságos kutatómunkával megoldani, előbbrevinni igyekeztek az *ly*-lyel kapcsolatos kérdéseket. Hogy dolgozatom eredményei e vita során részben megszilárdultak, részben kiegészültek, részben módosultak, annak oka nem kis mértékben bírálóim megoldást fürkésző nézeteiben, ötleteiben keresendő, még akkor is, ha néhány gondolatukkal nem is tudtam teljesen egyetérteni.

JEGYZŐKÖNYVI KIVONAT A NYELVTUDOMÁNYI FŐBIZOTTSÁG
1954. NOVEMBER 30-I ÜLÉSÉRŐL

„Bárcezi Géza és Pais Dezső akadémikusok ismertetik Benkő Loránd »A magyar *ly* hang története« című tanulmányát. Benkő munkájáról magas színvonalú vita alakult ki, amelyben Knieszsa István, Ligeti Lajos, Lakó György, Deme László, Tálasi István vettek részt. A bírálók és a hozzászólók valamennyien hangoztatják, hogy Benkő könyve jelentős haladást, sőt fordulatot jelent módszertani vonatkozásban. A könyvet meggyőző eredményei alapján is kiváló teljesítményként értékelik. A bírálók valamennyien egyetértenek abban, hogy a kiadványban nem szereplő Adattárat külön kötetben kell utólag kiadni. Egyes hozzászólók (Deme László) hiányolják, hogy a könyv módszertani tanulságai nincsenek összefoglalva, s így a kezdő kutatónak nem nyújt elegendő módszertani segítséget. A vita során több megjegyzés hangzik el a munka részleteivel kapcsolatban is.

Benkő Loránd válaszában az elhangzottak egy részével egyetért, másik részéről kifejti a maga álláspontját.

A főbizottság a munka megvitatása után kimondja, hogy azt a felvetett kérdések megoldása és a módszertani tanulságok tekintetében az utóbbi évek egyik legkitűnőbb magyar nyelvtörténeti teljesítményének minősíti. A szerzőnek elismerését fejezi ki, és bízik abban, hogy Benkő Loránd a jövőben munkarendjén tart hasonló vizsgálatokat. Kívánatosnak tartja a főbizottság egyzersmind azt is, hogy hangtörténeti kérdésekkel mások is foglalkozzanak, természetesen a doktori és kandidátusi disszertációk feladat körében is. A főbizottság elvi szempontból is hasznosnak tartja a könyv megvitatását, s elhatározza, hogy az I. Osztály Közleményei szerkesztőségétől a vita anyagának és Benkő Loránd módszertani tanulságait összefoglaló cikkének kiadását kéri. A főbizottság határozatban mondja ki, hogy Benkő adattárának megjelenése érdekében az illetékes szervekhez kell fordulni.”